

عنوان کتاب : سفرنامه ناصر فسر

نویسنده : ناصر فسر و قبادیانی

تاریخ نشر : اردیبهشت ۸۳

سفرنامه

ناصر فسر و قبادیانی

چنین گوید ابومعین الدین ناصر خسرو القبادینی المروزی تاب الله عنه که من مردی دبیرپیشه بودم و از جمله متصرفان در اموال و اعمال سلطانی ، و به کارهای دیوانی مشغول بودم و مدتی در آن شغل مباشرت نموده در میان اقران شهرتی یافته بودم . در ربیع الآخر سنه سبع و ثلاثین و اربعمائه که امیرخراسان ابوسلیمان جعفری بیک داودبن مکابیل بن سلجوق بود از مرو برفتم که هر حاجت که در آن روز خواهند باری تعالی و تقدس روا کند . به گوشه ای رفتم و دو رکعت نماز بکردم و حاجت خواستم تا خدای تعالی و تبارک مرا توانگری دهد . چون به نزدیک یاران و اصحاب آمدم یکی از ایشان شعری پارسی می خواند . مرا شعری برخوان . هنوز بدو نداده بودم که او همان شعر بعینه آغاز کرد . آن حال به فال نیک گرفتم و با خود گفتم خدای تبارک و تعالی حاجت مرا روا کرد . پس از آن جا به جوزجانان شدم و قرب یک ماه ببودم و شراب پیوسته خوردمی . پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می فرماید که قولوا الحق و لو علی انفسکم . شبی در خواب دیدم که یکی مرا گفت چند خواهی خوردن از این شراب که خرد از مردم زایل کند ، اگر به هوش باشی بهتر . من جواب گفتم که حکما جز این چیزی نتوانستند ساخت که اندوه دنیا کم کند . جواب داد که بیهودی و بیهوشی راحتی نباشد ، حکیم نتوان گفت کسی را که مردم را بیهوشی رهنمون باشد ، بلکه چیزی باید طلبید که خرد و هوش را به افزایش دهد . گفتم که من این را از کجا آرم . گفت جوینده یابنده باشد ، و پس سوی قبله اشارت کرد و دیگر سخن نگفت . چون از خواب بیدار شدم ، آن حال تمام بر یادم بود بر من کار کرد و با خود گفتم که از خواب دوشین بیدار شدم باید که از خواب چهل ساله نیز بیدار گردم . اندیشیدم که تا همه افعال و اعمال خود بدل نکنم فرح نیابم . روز پنجشنبه ششم جمادی الاخر سنه سبع و ثلاثین و اربعمائه نیمه دی ماه پارسیمان سال بر چهارصد و ده یزدجردی . سر و تن بشستم و به مسجد جامع شدم و نماز بکردم و یاری خواستم از باری تعالی به گذاردن آنچه بر من واجب است و دست بازداشتن از منهیات و ناشایست چنان که حق سبحانه و تعالی فرموده است .

پس از آن جا به شبورغان رفتم . شب به دیه باریاب بودم و از آن جا به راه سنکلان و طالقان به مروالرود شدم . پس به مرو رفتم و از آن شغل که به عهده من بود معاف خواستم و گفتم که مرا عزم سفر قبله است . پس حسابی که بود جواب گفتم و از دنیایی آنچه بود ترک کردم الا اندک ضروری . و بیست و سیوم شعبان به عزم نیشابور بیرون آمدم و از مرو به سرخس شدم که سی فرسنگ باشد و از آن جا به نیشابور چهل فرسنگ است . روز شنبه یازدهم شوال در نیشابور شدم . چهارشنبه آخر این ماه کسوف بود و حاکم زمان طغرل بیک محمد بود برادر جعفری بیک . و مدرسه ای فرموده بود به نزدیک بازار سراجان و آ» را عمارت می کردند . و او به ولایت گیری به اصفهان رفته بود بار اول و دوم ذی القعدة از نیشابور بیرون رفتم در صحبت خواجه موفق که خواجه سلطان بود . به راه کوان به قومس رسیدیم و زیارت شیخ بایزید بسطامی بکردم قدس الله روحه . روز آدینه روز هشتم ذی القعدة از آن جا مدتی مقام کردم و طلب اهل علم کردم . مردی نشان دادند که او را استاد علی نسائی می گفتند . نزدیک وی شدم . مردی جوان بود

سخن به فارسی همی گفت به زبان اهل دیلم و موی گشوده جمعی پیش وی حاضر . گروهی اقلیدس خواندند و گروهی طب و گروهی حساب . در اثنای سخن می گفت که بر استاد ابوعلی سینا رحمه الله علیه چنین خواندم و از وی چنین شنیدم . همانا غرض وی آن بود تا من بدانم که او شاگرد ابوعلی سیناست . چون با ایشان در بحث شدم او گفت من چیزی سپاهانه دانم و هوس دارم که چیزی بخوانم . عجب داشتم و بیرون آمدم گفتم چون چیزی نمی داند چه به دیگری آموزد . و از بلخ تا به ری سه صد و پنجاه فرسنگ حساب کردم . و گویند از ری تا ساوه سی فرسنگ است و از ساوه به همدان سی فرسنگ و از ری به سپاهان پنجاه فرسنگ و به آمل سی فرسنگ . و میان ری و آمل کوه دماوند است مانند گنجی که آن را لواسان گویند و گویند بر سر چاهی است که نوشادر از آن جا حاصل می شود . و گویند که کبرین نیز . مردم پوست گاو ببرند و پر نوشادر کنند و از سر کوه بغلطانند که به راه بتوان فرود آوردن .

پنجم محرم سنه ثمان و ثلاثین و اربعمائه دهم مرداد ماه سنه خمس عشر و اربعمائه از تاریخ فرس به جانب قزوین روانه شدم و به دیه قوهه رسیدم . قحط بود و آن جا یک من نان جو به دو درهم می دادند . از آن جا برفتم ، نهم محرم به قزوین رسیدم . باغستان بسیار داشت بی دیوار و خار و هیچ چیز که مانع شود در رفتن راه نبود . قزوین را شهری نیکو دیدم باروی حصین و کنگره بر آن نهاده و بازارها خوب الا آنکه آب در وی اندک بود در کاریز به زیرزمین . و رییس آن شهر مردی علوی بود و از همه صنایع ها که در آن شهر بود کفشگر بیش تر بود .

دوازدهم محرم سنه ثمان و ثلاثین و اربعمائه از قزوین برفتم به راه بیل و قبان که روستاق قزوین است . و از آن جابه دیهی که خرزویل خوانند . من و برادرم و غلامکی هندو که با ما بود زادی اندک داشتیم . برادرم به دیه رفت تا چیزی از بقال بخرد ، یکی گفت که چه می خواهی بقال منم . گفتم هرچه باشد ما را شاید که غربیبیم و برگذر . گفت هیچ چیز ندارم . بعد از آن هر کجا کسی از این نوع سخن گفتی ، گفتمی بقال خرزویل است . چون از آن جا برفتم نشیبی قوی بود چون سه فرسنگ برفتم دیهی از حساب طارم بود برزالحیر می گفتند . گرمسیر و درختان بسیار از انار و انجیر بود و بیش تر خودروی بود . و از آن جا برفتم رودی بود که آن را شاه رود می گفتند . بر کنار دیهی بود که خندان می گفتند و باج می ستاندند از جهت امیر امیران و او از ملوک دیلمیان بود و چون آن رود از این دیه بگذرد به رودی دیگر پیوندد که آن را سپید رود گویند و چون هردو رود به هم پیونددند به دره ای فرود رود که مشرق است از کوه گیلان و آن آب به گیلان می گذرد و به دریای آبسکون رود و گویند که هزار و چهارصد رودخانه در دریای آبسکون ریزد ، و گفتند یک هزار و دویست فرسنگ دور است ، و در میان دریا جزایر است و مردم بسیار و من این حکایت را از مردم شنیدم . اکنون با سر حکایت و کار خود شوم ، از خندان تاشمیران سه فرسنگ بیابانکی است همه سنگلاخ و آن قصه ولایت طارم است و به کنار شهر قلعه ای بلند بنیادش بر سنگ خاره نهاده است سه دیوار در گرد او کشیده و کاریزی به میان قلعه فرو بریده تا کنار رودخانه که از آن جا آب بر آورند و به قلعه برند و هزار مرد از مهترزادگان ولایت در آن قلعه هستند تا کسی بیراهی و سرکشی نتواند کرد و گفتند آن امیر را قلعه های بسیار در ولایت دیلم باشد و عدل و ایمنی تمام باشد چنان که در ولایت او کسی نتواند که از کسی چیزی بستاند و مردمان که در ولایت وی به مسجد آدینه روند همه کفش ها را بیرون مسجد بگذارند و هیچ کس آن کسان را نبرد و این امیر نام خود را بر کاغذ چنین نویسد که مرزبان الدیلم خیل جیلان ابوصالح مولی امیرالمومنین و نامش جستان ابراهیم است . در شمیران مردی نیک دیدم از دربند بود نامش ابوالفضل خلیفه بن علی الفلوسوف . مردی اهل بود و با ما کرامت ها کرد و کرم ها نمود و با هم بحث ها کردیم و دوستی افتاد میان ما . مرا گفت چه عزم داری . گفتم سفر قبله را نیت کرده ام ، گفت حاجت من آنست که به وقت مراجعت گذر بر اینجا کنی تا تو را باز ببینم . بیست و ششم محرم از شمیران می رفتم چهاردهم صفر را به شهر سراب رسیدم و شانزدهم صفر از شهر سراب برفتم و از سعیدآباد گذشتم . بیستم صفر سنه ثمان ثلاثین و اربعمائه به شهر تبریز رسیدم و آن پنجم شهریور ماه قدیم بود و آن شهر قصبه آذربایجان است شهری آبادان . طول و عرضش به گام پیموده هریک هزار و چهارصد بود و پادشاه ولایت آذربایجان را چنین ذکر می کردند در خطبه الامیر الاجل سیف

الدوله و شرف المله ابومنصور و هسودان بن محمد مولی امیرالمومنین . مرا حکایت کردند که بدین شهر زلزله افتاد شب پنجشنبه هفدهم ربیع الاول سنه اربع و ثلاثین و اربعمائه و در ایام مسترقه بود پس از نماز خفتن بعضی از شهر خراب شده بود و بعضی دیگر را آسیبی نرسیده بود و گفتند چهل هزار آدمی هلاک شده بودند . و در تبریز قطران نام شاعری را دیدم شعری نیک می گفت اما زبان فارسی نیکو نمی دانست . پیش من آمد دیوان منحیک و دیوان دقیق بیاورد و پیش من بخواند و هر معنی که او مشکل بود از من پرسید با او بگفتم و شرح آن بنوشت و اشعار خود بر من خواند .

چهاردهم ربیع الاول از تبریز روانه شدیم به راه مرند و با لشکری از آن امیر و هسودان تا خوی بشدیم و از آن جا با رسولی برافتم تا برکری و از خوی تا برکری سی فرسنگ است و در روز دوازدهم جمادی الاول آن جا رسیدیم و از آن جا به وان و سلطان رسیدیم در بازار آن جا گوشت خوک همچنان که گوشت گوسفند می فروختند و زنان و مردان ایشان بر دکان ها نشسته شراب می خوردند بی تحاشی و از آن جا به شهر اخلاط رسیدیم هیژدهم جمادی الاول و این شهر سرحد مسلمانان و ارمنیان است و از برکری تا اینجا نوزده فرسنگ است و آن جا امیری بود او را نصرالدوله گفتندی عمرش زیادت از صد سال بود پسران بسیار داشت هر یکی را ولایتی داده بود و در این شهر اخلاط به سه زبان سخن گویند تازی و پارسی و ارمنی و ظن من آن بود که اخلاط بدین سبب نام آن شهر نهاده اند و معامله به پول باشد و رطل ایشان سیصد درم باشد . بیستم جمادی الاول از آن جا برافتم و به رباطی رسیدم برف و سرمای عظیم بود و در محرابی در پیش شهر مقداری راه چوبی به زمین فرو برده بودند تا مردم روز برف و دمه بر هتجار آن چوب می روند . از آن جا به شهر بطلیس رسیدم به دره ای در نهاده بود . آن جا عسل خریدیم صد من به یک دینار برآمده بود به آن حساب که به ما بفروختند و گفتند در این شهر کس باشد که او را در یک سال سیصد چهارصد خیک عسل حاصل شود . و از آن جا برافتم قلعه ای دیدیم که آن راقف انظر می گفتند . یعنی بایست بنگر . از آن جا بگذشتیم ، به جایی رسیدیم که آن جا مسجدی بود می گفتند که او یس قرنی قدس الله روحه ساخته است . و در آن حد مردم را دیدم که در کوه می گردیدند و چوبی چون درخت سرو می بریدند .

پرسیدم که از این چه می کنید گفتند این چوب را یک سر در آتش می کنیم و از دیگر سر آن قطران بیرون می آید همه در چاه جمع می کنیم و از آن چاه در ظروف می کنیم و به اطراف می بریم . و این ولایت ها که بعد از اخلاط ذکر کرده شد و اینجا مختصر کردیم از حساب میافارقین باشد . از آن جا به شهر ارزن شدیم شهری آبادان و نیکو بود با آب روان و بساتین و اشجار و بازارهای نیک و در آن جا به میارفاتین از این راه که ما آمدیم پانصد و پنجاه و دو فرسنگ بود و روز آدینه بیست و ششم جمادی الاول سنه ثمان و ثلاثین و اربعمایه بود و در این وقت برگ درخت ها هنوز سبز بود . پاره ای عظیم بود از سنگ سفید برشده هر سنگی مقدار پانصد من . و به هر پنجاه گزی برجی عظیم ساخته هم از این سنگ سفید که گفته شد . و سرباره همه کنگره ها بر نهاده چنان که گویی امروز استاد دست ازش باز داشته است . و این شهر را یک در است از سوی مغرب و درگاهی عظیم برکشیده است به طارقی سنگین و دری آهنین بی چوب بر آن جا ترکیب کرده . و مسجد آدینه ای دارد که اگر صفت آن کرده شود به تطویل انجامد . هرچند صاحب کتاب شرحی هرچه تمام تر نوشته است و گفته که متوضای که در آن مسجد ساخته اند چهل حجره در پیش است و دو جوی آب بزرگ می گردد در همه خانه ها یکی ظاهر استعمال را و دیگر تحت الارض پنهان که ثقل می برد و چاه ها پاک می گرداند . و بیرون از این شهرستان در ریض کاروانسراها و بازارهاست و گرمابه ها و مسجد جامع دیگری است که روز آدینه آن جا هم نماز کنند . و از سوی شمال سوری دیگر است که آن را محدثه گویند هم شهری است با بازار و مسجد جامع و حمامات همه ترتیبی ، و سلطان ولایت را خطبه چنین کنند الامیر الاعظم عز الاسلام سعدالدین نصرالدوله و شرف المله ابونصر احمد مردی صدساله و گفتند که هست . و رطل آن جا چهارصد و هشتاد درم سنگ باشد . این امیر شهری ساخته است بر چهار فرسنگ میافارقین و آن را نصریه نام کرده اند . و از آمد تا میافارقین نه فرسنگ است .

ششم روز از دی ماه قدیم به شهر آمد رسیدیم . بنیاد شهر بر سنگی یک لخت نهاده . و طول شهر به مساحت دو هزار گام باشد و عرض هم چندین . و گرد او سوری کشیده است از سنگ سیاه که خشت ها

بریده است از صد منی تا یک هزار منی و بیش تر این سنگ ها چنان به یکدیگر پیوسته است که هیچ گل و گچ در میان آن نیست . بالای دیوار بیست ارش ارتفاع دارد و پهنای دیوار ده ارش . به هر صد گز برجی ساخته که نیمه دایره آن هشتاد گز باشد و کنگره او هم از این سنگ . و از اندرون شهر در بسیار جای نردبان های سنگین بسته است که بر سر باور تواند شد . و بر سر هر برجی جنگ گاهی ساخته . و چهار دروازه بر این شهرستان است همه آهن بی چوب هر یکی روی به جهتی از عالم . شرقی را باب الدجله گویند غربی را باب الروم . شمالی را باب الارمن و جنوبی را باب التل . و بیرون این سور سور دیگر است هم از این سنگ بالای آن ده گز . و همه ی سرهای دیوار کنگره و از اندرون کنگره ممری ساخته چنان که با سلاح تمام مرد بگذرد و بایستد و جنگ کند به آسانی . و این سور بیرون را نیز دروازه های آهنین برنشانده اند مخالف دروازه های اندرونی چنان که چون از دروازه های سور اول در روند مبلغی در فصیل ببايد رفت تا به دروازه ی سور دوم رسند و فراخی فصیل پانزده گز باشد . و اندر میان شهر چشمه ای است که از سنگ خاره بیرون می آید مقدار پنج آسیا گرد ، آبی به غایت خوش و هیچ کس نداند که از کجا می آید . و در آن شهر اشجار و بساتین است که از آن آب ساخته اند . و امیر و حاکم آن شهر پسر آن نصر الدوله است که ذکر رفت . و من فراوان شهر ها و قلعه ها دیدم در اطراف عالم در بلاد عرب و عجم و هند و ترک مثل شهر آمد هیچ جا ندیدم که بر روی زمین چنان باشد و نه نیز از کسی شنیدم که گفت چنان جای دیگر دیده ام . و مسجد جامع هم از این سنگ سیاه است چنان که از آن راست و محکم تر نتواند دید . و در میان جامع دویست و اند ستون سنگین برداشته اند هر ستونی یکپارچه سنگ و بر ستون ها طاق زده است همه از سنگ و بر سر طاق ها باز ستون ها زده است کوتاه تر از آن . و صفی دیگر طاق زده بر سر آن طاق های بزرگ . و همه بام های این مسجد به خر پشته پوشیده همه تجارت و نقارب و منقوش و مدهون کرده است . و اندر ساحت مسجد سنگی بزرگ نهاده است و حوضی سنگین مدور عظیم بزرگ بر سر آن نهاده است و ارتفاعش قامت مردی و دور دایره آن دو گز و نایژه ای برنجین از میان حوض بر آمده که آبی صافی به فواره از آن بیرون می آید چنان که مدخل و مخرج آن آب پیدا نیست . و متوضای عظیم بزرگ و چنان نیکو ساخته است که به از آن نباشد الا که سنگ آمد که عمارت کرده اند همه سیاه است و از آن میافارقین سپید و نزدیک مسجد کلیسایی است عظیم به تکلف هم از سنگ ساخته و زمین کلیسیا مرخم کرده به نقش ها . و درین کلیسیا بر طارم آن که جای عبادت ترسایان است دری آهنین مشبک دیدم که هیچ جای آن دری ندیده بودم . و از شهر آمد تا حران دو راه است یکی را هیچ آبادانی نیست و آن چهل فرسنگ است . و بر راهی دیگر آبادانی و دیه های بسیار است و بیش تر اهل آن نصاری باشد و آن شصت فرسنگ باشد . ما با کاروان به راه آبادانی شدیم . صحرایی به غایت هموار بود الا آن که چندان سنگ بود که ستور البته هیچ گام بی سنگ نهاده ی . روز آدینه بیست و پنجم جمادی الآخر سنه ثمان و ثلاثین و اربعمائه به حران رسیدیم دوم آذرماه قدیم هوای آن جا در آن وقت چنان بود که هوای خراسان در نوروز . از آن جا برفتم به شهری رسیدیم که قرول نام آن بود . جوانمردی ما را به خانه خود مهمان کرد . چون در خانه ی وی در آمدیم عربی بدوی در آمد نزدیک من آمد شصت ساله بوده باشد و گفت قران به من پیاموز . قل اعوذ برب الناس او را تلقین می کردم و او با من می خواند چون من گفتم من الجنه و الناس گفت ارایت الناس نیز بگویم من گفتم که آن سوره بیش از این نیست . پس گفت آن سوره نقاله الحطب کدام است و نمی دانست که اندر سوره تبت حماله الحلب گفته است نه نقاله الحطب و آن شب چندان که با وی باز گفتم سوره قل اعوذ برب یاد نتوانست گرفتن . مردی عرب شصت ساله .

شنبه دوم رجب ثمان و ثلاثین و اربعمائه به سروج آمدیم و دوم از فرات بگذشتیم و به منبج رسیدیم . و آن نخستین شهری است از شهرهای شام ، اول بهمن ماه قدیم بود و هوای آن جا عظیم خوش بود . هیچ عمارت از بیرون شهر نبود و از آن جا به شهر حلب رفتم . از میافارقین تا حلب صد فرسنگ باشد . حلب را شهر نیکو دیدم باره ای عظیم دارد ارتفاعش بیست و پنج ارش قیاس کردم و قلعه ای عظیم همه بر سنگ نهاده به قیاس چند بلخ باشد همه آبادان و بناها بر سر هم نهاده . و آن شهر باجگاه است میان بلاد شام و روم و دیار بکر و مصر و عراق . و از این همه بلاد تجار و بازرگانان آن جا روند . چهار دروازه دارد باب الیهود

، با ب الله ، با ب الجنان ، باب انطاکیه و سنگ بازار آن جا رطل ظاهری چهار صد و هشتاد درم باشد و از آن جا چون سوی جنوب روند بیست فرسنگ حما باشد و بعد از آن حمص و تا دمشق پنجاه فرسنگ باشد از حلب و از حلب تا انطاکیه دوازده فرسنگ باشد و به شهر طرابلس همین قدر و گویند تا قسطنطنیه دویست فرسنگ باشد .

یازدهم رجب از شهر حلب بیرون آمدیم به سه فرسنگ دیهی بود چند قنسرین می گفتند . و دیگر روز چون شش فرسنگ شدیم به شهر سرمین رسیدیم بارو نداشت . شش فرسنگ دیگر شدیم معره النعمان بود باره ای سنگین داشت شهری آبادان و بر در شهر اسطوانه ای سنگین دیدم چیزی در آن نوشته بود به خطی دیگر از تازی . از یکی پرسیدم که این چه چیز است گفت طلسم کژدمی است که هرگز عقرب در این شهر نباشد و نیاید و اگر از بیرون آورند و رها کنند بگریزد و در شهر نیاید . بالای آن ستون ده ارش قیاس کردم ، و بازارهای او بسیار معمور دیدم و مسجد آدینه شهر بر بلندی نهاده است در میان شهر که از هر جانب که خواهند به مسجد در شوند سیزده درجه بر بالا باید شد و کشاورزی ایشان همه گندم است و بسیار است و درخت انجیر و زیتون و پسته و بادام و انگور فراوان است . و آب شهر از باران و چاه باشد در آن مردی بود که ابوالعلاء معری می گفتند نابینا بود و رییس شهر او بود . نعمتی بسیار داشت و بندگان و کارگران فراوان و خود همه شهر او را چون بندگان بودند و خود طریق زهد پیش گرفته بود گلیمی پوشیده و در خانه نشسته بود . نیم من نان جوین را تبه کرده که جز آن هیچ نخورد و من این معنی شنیدم که در سرای باز نهاده استو نواب و ملازمان او کار شهر می سازند مگر به کلیات که رجوعی به او کنند و وی نعمت خویش از هیچ کس دریغ ندارد و خود صائم اللیل باشد و به هیچ شغل دنیا مشغول نشود ، و این مرد در شعر و ادب به درجه ای است که افاضل شام و مغرب و عراق مقرند که در این عصر کسی به پایه ی او نبوده است و نیست ، و کتابی ساخته است آن را الفصول و الغایات نام نهاده و سخن ها آورده است مرموز و مثل ها به الفاظ فصیح و عجیب که مردم بر آن واقف نمی شوند مگر بر بعضی اندک و آن کسی نیز که بر وی خواند ، چنان او را تهمت کردند که تو این کتاب را به معارضه ی قرآن کرده ای . و پیوسته زیادت از دویست کس از اطراف آمده باشند و پیش او ادب و شعر خوانند و شنیدم که او را زیادت از صد هزار بیت شعر باشد ، کسی از وی پرسید که ایزد تبارک و تعالی این همه مال و منال تو را داده است چه سبب است که مردم را می دهی و خویشتن نمی خوری . جواب داد که مرا بیش از این نیست که می خورم و چون من آن جا رسیدم این مرد هنوز در حیات بود .

پانزدهم رجب ثمان و ثلاثین و اربعماه از آن جا به کویمات شدیم . و از آن جا به شهر حما شدیم شهری خوش آبادان بر لب آب غاصی و این آب را از آن سبب عامی گویند که به جانب روم می رود . یعنی چون از بلاد اسلام به بلاد کفر می رود عامی است و بر آب دولاب های بسیار ساخته اند . پس از آن جا راه دو می شود یکی به جانب ساحل و آن غربی شام است و یکی جنوبی به دمشق می رود . ما به راه ساحل رفتیم . در کوه چشمه ای دیدم که گفتند هر سال چون نیمه شعبان بگذرد آب جاری شود از آن جا و سه روز روان باشد و بعد از سه روز یک قطره نیاید تا سال دیگر . مردم بسیار آن جا به زیارت روند و تقرب جویند و به خداوند سبحانه و تعالی و عمارت و حوض ها ساخته اند آن جا چون از آن جا گذشتیم به صحرایی رسیدیم که همه نرگس بود شکفته چنان که تمامت آن صحرا سپید می نمود از بسیاری نرگس ها . از آن جا برفتیم به شهری رسیدیم که آن را عرقه می گفتند . چون از عرق دو فرسنگ بگذشتیم به لب دریا رسیدیم و بر ساحل دریا روی از سوی جنوب پنج فرسنگ برفتیم به شهر طرابلس رسیدیم و از حلب تا طرابلس چهل فرسنگ بود بدین راه که ما نرفتیم . روز شنبه پنجم شعبان آن جا رسیدیم . حوالی شهر همه کشاورزی و بساتین و اشجار بود و نیشکر بسیار بود ، و درختان نارنج و ترنج و موز و لیمو و خرما و شیره نیشکر در آن وقت می گرفتند . شهر طرابلس چنان ساخته اند که سه جانب او با آب دریاست که چون آب دریا موج زند مبلغی بر باروی شهر بر رود چنان که یک جانب که با خشک دارد کنده ای عظیم کرده اند و در آهنین محکم بر آن نهاده اند .

جانب شرقی بارو از سنگ تراشیده است و کنگره ها و مقاتلات همچنین . و عراده ها بر سر دیوار نهاده . خوف ایشان از طرف روم باشد که به کشتی ها قصد آن جا کنند . و مساحت شهر هزار ارش است در هزار ارش تیمه چهار و پنج طبقه و شش نیز هم هست و کوچه ها و بازارها نیکو پاکیزه که گویی هر یکی قصری است آراسته و هر طعام و میوه و ماکول که در عجم دیده بودم همه آن جا موجود بود بل به صد درجه بیش تر . و در میان شهر مسجدی آدینه عظیم پاکیزه و نیکو آراسته و حصین ، و در ساحت مسجد قبه ای بزرگ ساخته و در زیر قبه حوضی است از رخام و در میانش فواره برنجین و در بازار مشرعه ای ساخته است که به پنج نایژه آب بسیار بیرون می آید که مردم برمی گیرند و فاضل بر زمین می گذرد و به دریا می رود ، و گفتند که بیست هزار مرد در این شهر است ، و سواد و روستاق های بسیار دارد ، و آن جا کاغذ نیکو سازند مثل کاغذ نیکو سازند مثل کاغذ سمرقندی بل بهتر ، و این شهر تعلق به سلطان مصر داشت ، گفتند سبب آن که وقتی لشکری از کافر روم آمده بود و این مسلمانان به آن لشکر جنگ کردند و آن لشکر را قهر کردند سلطان مصر خراج از آن شهر برداشت و همیشه لشکری از آن سلطان آن جا نشسته باشد و سالاری بر سر آن لشکر تا شهر را از دشمن نگاه دارند ، و باجگاهی است آن جا که کشتی های که از اطراف روم و فرنگ و اندلس و مغرب بیاید عشر به سلطان دهند ، و ارزاق لشکر از آن باشد ، و سلطان را آن جا کشتی ها باشد که به روم و سقیله و مغرب روند و تجارت کنند ، و مردم این شهر همه شیعه باشند ، و شیعه به هر بلاد مساجد نیکو ساخته اند . در آن جا خانه ها ساخته بر مثال رباط ها اما کسی در آن جا مقام نمی کند و آن را مشهد خوانند و از بیرون شهر طرابلس هیچ خانه نیست مگر مشهد دو سه چنان که ذکر رفت .

پس از این شهر همچنان بر طرف دریا روی سوی جنوب . به یک فرسنگی حصاری دیدم که آن را قلمون می گفتند ، چشمه ای آب اندرون آن بود . از آن جا برفتم به شهر طرابلس تا آن جا پنج فرسنگ بود . نو از آن جا به شهر جبیل رسیدیم و آن شهری است مثلث چنان که یک گوشه آن به دریاست ، و گرد وی دیواری کشیده بسیار بلند و حصین ، و همه گرد شهر درختان خرما و دیگر درخت های گرمسیری . کودکی را دیدم گلی سرخ و یکی سپید تازه در دست داشت و آن روز پنجم اسفندارمذ ماه قدیم سال بر چهارصد و پانزده از تاریخ عجم . و از آن جا به شهر بیروت رسیدیم . طاقی سنگین دیدم چنان که راه به میان آن طاق بیرون می رفت ، بالای آن طاق پنجاه گز تقدیم کردم ، و از جوانب او تخته سنگ های سفید برآورده چنان که هر سنگی از آن زیادت از هزار من بود ، و این بنا را از خشت به مقداری بیست گز جهد در آغوش دو مرد گنجد ، و بر سر این ستون ها طاق ها زده است به دو جانب همه از سنگ مهندم چنان که هیچ گچ و گل در این میان نیست ، و بعد از آن طاقی عظیم بر بالای آن طاق ها به میانه راست ساخته اند به بالای پنجاه ارش ، و هر تخته سنگی را که در آن طاق بر نهاده است هر یکی را هشت ارش قیاس کردم در طول و در عرض چهار ارش که هر یک از آن تخمینا هفت هزار من باشد ف و اطن همه سنگ ها را کنده کاری و نقاشی خوب کرده چنان که در چوب بدان نیکویی کم کنند ، و جز این طاقی بنای دیگر نمانده است بدای حوالی . پرسیدم که این چه جای است گفتند که شنیده ایم که این در باغ فرعون بوده است و بس قدیم است ، و همه صحرای آن ناحیت ستون های رخام است و سرستون ها و تن ستون ها همه رخام منقوش مدور و مربع و مسدس و مثنی و سنگ عظیم ملب که آهن بر آن کار نمی کند و بدان حوالی هیچ جای کوهی نه که گمان افتد که از آن جا بریده اند و سنگی دیگر همچو معجونی می نمود آن چنان که سنگ های دیگر مسخر آهن بود . و اندر نواحی شام پانصد هزار ستون یا سر ستون و تن بیش افتاده است که هیچ آفریده نداند که آن چه بوده است یا از کجا آورده اند .

پس از آن به شهر میدا رسیدیم هم بر لب دریا . نیشکر بسیار کشته بودند . و باره ای سنگین محکم دارد و سه دروازه و مسجد آدینه خوب با روحی تمام . همه مسجد حصیرهای منقش انداخته و بازاری نیکو آراسته چنان که چون آن بدیدم گمان بردم که شهر را بیاراستند قدوم سلطان را یا بشارتی رسیده است . چون پرسیدم گفتند رسم این شهر همیشه چون باشد . و باغستان و اشجار آن چنان بود که گویی پادشاهی ساخته است به هوس ، و کوشکی در آن برآورده و بیش تر درخت ها پر بار بود .

چون از آن جا پنج فرسنگ بشدیم به شهر صور رسیدیم .شهری بود درکنار دریا سنجی بوده بود و آن جا آن شهر ساخته بود و چنان بود که باره شهرستان صد گز بیش بر زمین خشک نبود باقی اندر آب دریا بود و باره ای سنگین تراشیده و درزهای آن را به قیر گرفته تا آب در نیاید ، و مساحت شهر هزار در هزار قیاس کردم و نیمه پنج شش طبقه بر سر یک دیگر و فواره بسیار ساخته و بازارهای نیکو و نعمت فراوان . و این شهر صور معروف است به مال و توانگری درمیان شهر های ساحل شام ، و مردمانش بیش تر شیعه اند . و قاضی بود آن جا مردی سنی مذهب پسر ابو عقیل می گفتند مردی نیک و توانگر . و بر در شهر مشهدی راست کرده اند و آن جا بسیار فرش و طرح و قنادیل و چراغدان های زرین و نقره گین نهاده ، و شهر بر بلندی است و آب شهر از کوه می آید ، و بر در شهر طاق های سنگین ساخته اند و آب بر پشت آن طاق ها به شهر اندر آورده و در آن کوه دره ای است مقابل شهر که چون روی به مشرق بروند به هجده فرسنگ به شهر دمشق رسند .

و چون ما از آن جا هفت فرسنگ برفتیم به شهرستان عکه رسیدیم و آن جا مدینه عکا نویسند .شهر بر بلندی نهاده زمینی کج و باقی هموار و در همه ساحل که بلندی نباشد شهر نساژند از بیم غلبه آب دریا و خوف امواج که بر کرانه می زند . و مسجد آدینه در میان شهر است و از همه شهر بلندتر است و اسطوانه ها همه رخام است . در دست راست قبله از بیرون قبر صالح پیغمبر علیه السلام . و ساحت مسجد بعضی فرش سنگ انداخته اند و بعضی دیگر سبزی کشته ، و گنبد که آدم علیه السلام آن جا زراعت کرده بود و شهر را مساحت کردم درازی دو هزار ارش بود و پهنا پانصد ارش ، باره به غایت محکم و جانب غربی و جنوبی آن با دریاست و بر جانب جنوب مینا است ، و بیش تر شهر های ساحل را میناست و آن چیزی است که جهت محافظت کشتی ها ساخته اند مانند اسطبل که پشت بر شهرستان دارد . و دیوارها بر لب آب دریا در آمده و درگاهی پنجاه گز بگذاشته بی دیوار الا آن که زنجیرها سست کنند تا به زیر آب فرو روند و کشتی بر سر آن زنجیر از آب بگذرد و باز زنجیرها بکشند تا کسی بیگانه قصد این کشتی ها نتواند کرد . و به دروازه شرقی بر دست چپ چشمه ای است که بیست و شش پایه فرو باید شد تا به آب رسند و آن را عین البقر گویند و می گویند که آن چشمه را آدم علیه السلام پیدا کرده است و گاو خود را از آن جا آب داده و از آن سبب آن چشمه را عین البقر می گویند . و چون از این شهرستان عکه سوی مشرق روند کوهی است که اندر آن مشاهد انبیاست علیهم السلام پیدا کرده است و گاو خود را از آن جا آب داده و از آن سبب آن چشمه را عین البقر می گویند . و چون از این شهرستان عکه سوی مشرق روند کوهی است که اندر آن مشاهد انبیاست علیهم السلام و این موضع از راه برکنار است کسی را که به رمله رود . مرا قصد افتاد که آن مزارهای متبرک را ببینم و برکات از حضرت ایزد تبارک و تعالی بجویم . مردمان عکه گفتند آن جا قومی مفسد در راه باشند که هر که را غریب بینند تعرض رسانند و اگر چیزی داشته باشد بستانند . من نفقه که داشتم در مسجد عکه نهادم و از شهر بیرون شدم از دروازه شرقی روز بیست و سیوم شعبان سنه ثمان و ثلاثین و اربعمایه اول روز زیارت قبر عک کردم که بای شهرستان او بوده است و او یکی از صالحان و بزرگان بوده و چون با من دلیلی نبود که آن راه داند متحیر می بودم ناگاه از فضل باری تبارک و تعالی همان روز مردی با من پیوست که او از آذربایجان بود و یک بار دیگر آن مزارت متبرکه را دریافته بود دوم کرت بدان عزیمت روی بدان جانب آورده بود . بدان موهبت شکر باری را تبارک و تعالی دو رکعت نماز بگذاردم و سجده شکر کردم که مرا توفیق می داد تا بر عزمی که کرده بودم وفا می کردم . به دیهی رسیدم که آن را پروه می گفتند ، آن جا قبر عیش و شمعون علیها السلام را زیارت کردم و از آن جا به مغاک رسیدم که آن را دامون می گفتند ، آن جا نیز زیارت کردم که گفتند قبر ذوالکفل است علیه السلام و از آن جا به دیهی دیگر رسیدم که آن را اعلیلین می گفتند و قبر هود علیه السلام آن جا بود زیارت آن دریافتم . اندر حظیره او درختی خرتوت بود و قبر عزیز النبی علیه السلام آن جا بود زیارت آن کردم و روی سوی جنوب برفتم به دیهی دیگر رسیدم که آن را حظیره می گفتند و بر جانب مغربی این دیه دره ای بود و در آن دره چشمه آب بود پاکیزه که از سنگ ساخته و سقف سنگین در زده و دری کوچک بر آن جا نهاده چنان که مرد به دشواری در تواند رفتن و دو قبر نزدیک یکدیگر آن جا نهاده یکی از آن شعیب علیه

السلام و دیگری از آن دخترش که زن موسی علیه السلام بود . مردم آن دیه آن مسجد و مزار را تعهد نیکو کنند از پاک داشتن و چراغ نهادن و غیره . و آن جا به دیهی شدم که آن را اربل می گفتند و بر جانب قبله آن دیه کوهی بود و اندر میان آن کوه حظیره ای و اندر آن حظیره چهار گور نهاده بود از آن فرزندان یعقوب علیه السلام که برادران یوسف علیه السلام بودند ، و از آن جا برفتم تلی دیدم زیر آن تل غاری بود که قبر مادر موسی علیه السلام در آن غار بود . زیارت آن جا دریافتم و از آن جا برفتم دره ای پیدا آمد به آخر آن دره دریایی به دید (پدید) آمد کوچک و شهر طبریه بر کنار آن دریاست . طول آن دریا به قیاس شش فرسنگ و عرض آن سه فرسنگ باشد و آب آن دریا خوش بامزه و شهر بر غربی دریاست و همه آب های گرمابه های شهر و فضل آب ها بدان دریا می رود و مردم آن شهر و ولایت که برکنار آن دریاست همه آب از این دریا خورند ، و شنیدم که وقتی امیری بدین شهر آمده بود ، فرمود که راه آن پلیدی ها و راه آب های چرکین که در آن جا بود بگشودند باز آب دریا خوش شد ، و این شهر را دیوار ندارد و بناهای بسیار در میان آب است و زمین دریا سنگ است و منظرها ساخته اند بر سر اسطان های رخم که اسطوان ها در آب است ، و در آن دریا ماهی بسیار است ، و در میان شهر مسجد آدینه است و بر در مسجد چشمه ای است و بر سر آن چشمه گرمابه ای ساخته اند و آب چنان گرم است که تا به آب سرد نیامیزند بر خود نتوان ریخت و گویند آن گرمابه سلیمان بن داوود علیه السلام ساخته است و من در آن گرمابه رسیدم ، و اندر این شهر طبریه مسجدی است که آن را مسجد یاسمن گویند با جانب غربی مسجدی پاکیزه در میان مسجد دکانی بزرگ است و بر وی محراب ها ساخته و گرد بر گرد آن دکان درخت یاسمن نشانده که مسجد را به آن بازخوانند و رواقی است بر جانب مشرق قبر یوشع بن نون در آن جاست و در زیر آن دکان قبر هفتاد پیغمبر است علیهم السلام که بنی اسرائیل که بنی اسرائیل ایشان را کشته اند ، و سوی جنوب شهر دریای لوط است و آن آب تلخ دارد یعنی دریای لوط بر کنار آن دریای لوط است اما هیچ اثری نمانده است . از شخصی شنیدم که گفت در دریای تلخ که دریای لوط است چیزی می باشد مانند گاوی از کف دریا فراهم آمده سیاه که صورت گاو دارد و به سنگ می ماند اما سخت نیست و مردم آن را برگیرند و پاره کنند و به شهرها و ولایت ها برند . هر پاره که از آن در زیر درختی کنند . هرگز کرم در زیر آن درخت نیفتد و در آن موضع بیخ درخت را زیان نرساند و بستان از کرم و حشرات زیر زمین غمی نباشد و العهده علی الراوی و گفت عطاران نیز بخرند و می گویند کرمی در داروها افتد و آن را نقره گویند دفع آن کند ، و در شهر طبریه حمیر سازند که مصلی نمازی از آن است همان جا به پنج دینار مغربی بخرند ، و آن جا در جانب غربی کوهی است و بر آن کوهی است و بر آن کوه پاره ای سنگ خاره است به خط عبری بر آن جا نوشته اند که به وقت آن کتابت ثریا به سر حمل بود ، و کور ابی هریره آن جاست بیرون شهر در جانب قبله اما کسی آن جا به زیارت نتواند رفتن که مرمان آن جا شیعه باشند و چون کسی آن جا به زیارت رود کودکان غوغا و غلبه به سر آن کس برند و زحمت دهند و سنگ اندازند . از این سبب من نتوانستم زیارت آن کردن ، چون از زیارت آن موضع بازگشتم به دیهی رسیدم که آن را کفر کنه می گفتند و جانب جنوب این دیه پشته ای است و بر سر آن پشته مومعه ساخته اند نیکو و دری استوار بر آن جا نهاده و گور یونس النبی علیه السلام در آن جاست و بر در مومعه چاهی است و آبی خوش دارد ، چون آن زیارت دریافتم از آن جا با عکه آمدم و از آن جا تا عکه چهار فرسنگ بود و یک روز در عکه بودیم . بعد از آن از آن جا برفتیم و به دیهی رسیدیم که آن را حیفا می گفتند و تا رسیدن بدین دیه در راه ریگ فراوان بود از آن که زرگران در عجم به کار دارند و ریگ مکی گویند ، و این دیه حیفا بر لب دریاست و آن جا نخلستان و اشجار بسیار دارند . آن جا کشتی سازان بودند و آن کشتی های دریای را آن جا جودی می گفتند . از آنجا جا به دیهی دیگر رفتیم به یک فرسنگی که آن را کنیسه می گفتند از آن جا راه از دریا بگردید و به کوه در شد سوی مشرق و صحراها و سنگستان ها بود که وادی تماسیح می گفتند . چون فرسنگی دو برفتیم دیگر بار راه به کنار دریا افتاد و آن جا استخوان حیوانات بحری بسیار دیدیم که در میان خاک و گل معجون شده بود و همچو سنگ شده از بس موج که بر آن کوفته بود .

و از آن جا به شهری رسیدیم و آن را قیساریه خوانند و از عکه تا آن جا هفت فرسنگ بود شهری نیکو با آب روان و نخلستان و درختان نارنج و باروی حصین و دری آهنین و چشمه های آب روان در شهر مسجد آدینه ای نیکو چنان که چون در ساحت مسجد نشسته باشند تماشا و تفرج دریا کنند ، و خمی رخامین آن جا بود که همچو سفال چینی آن را تنک کرده بودند چنان که صد من آب در آن گنجد ، روز شنبه سلخ شعبان از آن جا برفتیم همه بر سر ریگ مکی برفتیم مقدار یک فرسنگ و دیگر باره درختان انجیر و زیتون بسیار دیدیم همه راه از کوه و صحرا ، چون چند فرسنگ برفتیم به شهری رسیدیم که آن شهر را کفرسایا و کفر سلام می گفتند از این شهر تا رمله سه فرسنگ بود و همه راه درختان بود چنان که ذکر کرده شد . روز یکشنبه غره رمضان به رمله رسیدیم و از قیساریه تا رمله هشت فرسنگ بود و آن شهرستانی بزرگ است و باروی حصین از سنگ و گچ دارد بلند و قوی و دروازه های آهنین بر نهاده ، و از شهر تا لب دریا سه فرسنگ است ، و آب ایشان از باران باشد و اندر هر سرای حوض های بزرگ است که چون پر آب باشد هر که خواهد گیرد و نیز دور مسجد آن جا را سیصد گام اندر دویست گام مساحت است ، بر پیش صفا نوشته بودند که پانزدهم محرم سنه خمس و عشرين و اربعمیه اینجا زلزله ای بود قوی و بسیار عمارات خراب کرد ام کس را از مردم خللی نرسید . در این شهر رخام بسیار است و بیش تر سراها و خان های مردم مرخم است به تکلف و نقش ترکیب کرده و رخام را به اره می برند که دندان ندارد و ریگ مکی در آن جا می کنند و اره می کشند بر طول عمودها نه بر عرض چنانکه چوب از سنگلاخ الواح می سازند و انواع و الوان رخام ها آن جا دیدم از ملمع و سبز و سرخ و سیاه و سفید و همه لونی ، و آن جا نوعی زنجیر است که به از آن هیچ جا نباشد و از آن جا به همه اطراف بلاد می برند ، و این شهر رمله را به ولایت شام و مغرب فلسطین می گویند .

سیوم رمضان از رمله برفتیم به دیهی رسیدیم که خاتون می گفتند ، و از آن جا به دیهی دیگر رفتیم که آن را قریه العنب می گفتند ، در راه سداب فراوان دیدیم که خودروی بر کوه و صحرا رسته بود . در این دیه چشمه آب نیکو خوش دیدیم که از سنگ بیرون می آمد و آن جا آخرها ساخته بودند و عمارت کرده . و از آن جا برفتیم روی بر بالا کرده تصور بود که بر کوهی می رویم که چون بر دیگر جانب فرو رویم شهر باشد . چون مقداری بالا رفتیم صحرای عظیم در پیش آمد ، بعضی سنگلاخ و بعضی خاکناک . بر سر کوه شهر بیت المقدس نهاده است و از طرابلس که ساحل است تا بیت المقدس پنجاه و شش فرسنگ و از بلخ بیت المقدس هشتصد و هفتاد و شش فرسنگ است .

خامس رمضان سنه ثمان و ثلاثین و اربعمائه در بیت المقدس شدیم . یک سال شمسی بود که از خانه بیرون آمده بودم و مادام در سفر بوده که به هیچ جای مقامی و آسایشی تمام نیافته بودیم . بیت المقدس را اهل شام و آن طرف ها قدس گویند ، و از اهل آن ولایات کسی که به حج تواند رفتن در همان موسم به قدس حاضر شود و به موقف بایستد و قربان عید کند چنان که عادت است و سال باشد که زیادت از بیست هزار خلق در اوایل ماه ذی الحجه آن جا حاضر شوند و فرزندان برند و سنت کنند و از دیار روم و دیگر بقاع همه ترسایان و جهودان بسیار آن جا روند به زیارت کلیسا و کنشت که آن جاست و کلیسای بزرگ آن جا صفت کرده شود به جای خود . سواد و رستاق بیت المقدس همه کوهستان همه کشاورزی و درخت زیتون و انجیر و غیره تمامت بی آب است و نعمت های فراوان و ارزان باشد و کدخدایان باشند که هریک پنجاه هزار من روغن زیتون در چاه ها و حوض ها پر کنند و از آن جا به اطراف عالم برند و گویند به زمین شام قحط نبوده است و از ثقات شنیدم که پیغمبر را علیه السلام و الصلوة به خواب دید یکی از بزرگان که گفتی یا پیغمبر خدا ما را در معیشت یاری کن . پیغمبر علیه السلام در جواب گفتی نان و زیت شام بر من . اکنون صفت شهر بیت المقدس کنم . شهری است بر سر کوهی نهاده و آب نیست مگر از باران و به رستاق ها چشمه های آب است اما به شهر نیست چه شهر بر سنگ نهاده است و شهری است بزرگ که آن وقت که دیدیم بیست هزار مرد روی بودند و بازارهای نیکو و بناهای عالی و همه زمین شهر به تخته سنگ های فرش انداخته و هرکجا کوه بوده است و بلندی بریده اند و همواره کرده چنان که چون باران بارد همه زمین پاکیزه شسته ، در آن شهر صنایع بسیارند هر گروهی را رسته ای جدا باشد ، و جامع

مشرقی است و باروی مشرقی شهر باروی جامع است چون از جامع بگذری صحرایی بزرگ است عظیم هموار و آن را ساهره گویند و گویند که دشت قیامت خواهد بود و حشر مردم آن جا خواهند کرد بدین سبب خلق بسیار از اطراف عالم بدانجا آمده اند و مقام ساخته تا در آن شهر وفات یابند و چون وعده حق سبحانه و تعالی در رسد به میعادگاه حاضر باشند .خدایا در آن روز پناه بندگان تو باش و عفو تو آمین یا رب العالمین .برکناره آن دشت مقبره ای است بزرگ وب بسیار مواضع بزرگوار که مردم آن جا نماز کنند و دست به حاجات بردارند و ایزد سبحانه تعالی حاجات ایشان روا گرداند اللهم تقبل حاجاتنا و اغفر ذنوبنا سیئاتنا وارحمنا برحمتک یا ارحم الراحمین .میان جامع و این دشت ساهره وادی ای است عظیم ژرف و در آن وادی که همچون خندق است بناهای بزرگ است بر نسق پیشینیان و گنبدی سنگین دیدم تراشیده و بر سر خانه ای نهاده که از آن عجب تر نباشد تا خود آن را چگونه از جای برداشته باشند و در افواه بود که آن خانه فرعون است و آن وادی جهنم . پرسیدم که این لقب که بر این موضع نهاده است ، گفتند به روزگار خالفت عمر خطاب رضی الله عنه بر آن دشت ساهره لشکرگاه بزد و چون بدان وادی نگریست گفت این وادی جهنم است و مردم عوام چنین گویند هر کس که به سر آن وادی شود آواز دوزخیان شنود که صدا از آن جا برمی آید . من آن جا شدم اما چیزی نشنیدم . و چون از شهر به سوی جنوب نیم فرسنگی بروند و به نشیبی فرو روند چشمه آب از سنگ بیرون می آید آن را عین سلوان گویند . عمارات بسیار بر سر آن چشمه کرده اند و آب آن به دیهی می رود و آن جا عمارات بسیار کرده اند و بستان ها ساخته و گویند . هر که بدان آب سر و تن بشوید رنج ها و بیماری های مزمن از و زائل شود و بر آن چشمه وقف ها بسیار کرده اند ، و بیت المقدس را بیمارستان نیک است و وقف بسیار دارد و خلق بسیار را دارو و شربت دهند و طبیبان باشند که از وقف مرسوم ستانند و آن بیمارستان و مسجد آدینه برکنار وادی جهنم است ، و چون از سوی بیرون مسجد آن دیوار که با وادی است بنگرند صد ارش باشد به سنگ های عظیم آورده چنان که گل و گچ در میان نیست و از اندرون مسجد همه سردیوارها راست است . و از برای سنگ صخره که آن جا بوده است مسجد هم آن جا بنا نهاده اند و این سنگ صخره آن است که خدای عزوجل موسی علیه السلام را فرمود تا آن را قبله سازد و چون این حکم بیامد و موسی آن را قبله کرد بسی نزیست و هم در آن زودی وفات کرد تا به روزگار سلیمان علیه السلام که چون قبله صخره بود مسجد گرد صخره بساختند چنان که صخره در میان مسجد بود و محراب خلق و تا عهد پیغمبر ما محمد مصطفی علیه الصلوه و السلام هم آن قبله می دانستند و نماز را روی بدان جانب کردند تا آن گاه که ایزد تبارک و تعالی فرمود که قبله خانه کعبه باشد و صفت آن به جای خود بیاید . می خواستم تا مساحت این مسجد بکنم .گفتم اول هیات و وضع آن نیکو بدانم و ببینم بعد از آن مساحت کنم . مدت ها در آن مسجد می گشتم و نظاره می کردم پس در جانب شمالی که نزدیک قبه یعقوب علیه السلام است بر طاقی نوشته دیدم در سنگ که طول این مسجد هفتصد و چهار ارش است . و عرض صد و پنجاه و پنج ارش به گز ملک و گز ملک آن است که به خراسان آن گز را شایگان گویند و آن یک ارش و نیم باشد چیزی کمی تر . زمین مسجد فرش سنگ است و درزها به ارزیر گرفته و مسجد شرقی شهر و بازار است که چون از بازار به مسجد روند روی به مشرق باشد درگاهی عظیم نیکو مقدار سی گز ارتفاع در بیست گز عرض اندام داده برآورده اند و دو جناح باز بریده درگاه و روی جناح و ایوان درگاه منقش کرده همه به میناهای ملون که در گچ نشانده بر نقشی که خواسته اند چنان که چشم از دیدن آن خیره ماند و کتابتی همچنین به نقش مینا بر آن درگاه ساخته اند و لقب سلطان مصر بر آن جا نوشته که چون آفتاب بر آن جا افتد شعاع آن چنان باشد که عقل در آن متحیر شود و گنبدی بس بزرگ بر سر این درگاه ساخته از سنگ منهدم و دو در تکلف ساخته روی درها به برنج دمشق که گویی زر طلاست . زر کوفته و نقش های بسیار در آن کرده هر یک پانزده گز بالا و هشت گز پهنا و این در را باب علیه السلام گویند . چون از این در در روند بر دست راست دو رواق است بزرگ هر یک بیست و نه ستون رخام دارد با سرستون ها ونعل های مرخم ملون ، درزها به ارزیر گرفته . بر سر ستون ها طارق ها از سنگ زده بی گل و گچ بر سر هم نهاده چنان که هر طاقی چهار پنج سنگ بیش نباشد و این رواق ها کشیده است تا نزدیک مقصوره ، و چون از در در روند بر دست چپ که آن شمال است رواقی

دراز کشیده است شصت و چهار طاق همه بر سر ستون های رخام ، و دری دیگر است هم بر این دیوار که آن را باب السقر گویند ، و درازی مسجد از شمال به جنوب است تا چون مقصوره از آن باز بریده است ساحت مربع آمده که قبله در جنوب افتاده است ، و از جانب شمال دو در دیگر است در پهلوی یکدیگر هر یک هفت گز عرض در دوازده گز ارتفاع و این در را باب الاسباط گویند ، و چون ازین در بگذری هم بر پهنای مسجد که سوی مشرق می رود باز در گاهی عظیم بزرگ است و سه در پهلوی هم بر آن جاست همان مقدار که باب الاسباط است و همه را به آهن و برنج تکلفات کرده چنان که از آن نیکوتر کم باشد و این در را باب الباب گویند از آن سبب که مواضع دیگر درها جفت جفت است مگر این سه در است و میان آن دو درگاه که بر جانب شمال است . در این رواق که طاق های آن بر پیلیای هاست قبه ای است و این را به ستون های مرتفع برداشته و آن را به قندیل و مسرج ها بیاراسته و آن را قبه یعقوب علیه السلام گویند و آن جای نماز او بوده است و بر پهنای مسجد رواقی است و بر آن دیوار دری است بیرون آن در دو دریوزه صوفیان است و آن جا جاهای نماز و محراب های نیکو ساخته و خلق از متصوفه همیشه آن جا مجاور باشند و نماز همان جا کنند الا روز آدینه به مسجد در آیند که آواز تکبیر به ایشان برسد . و بر رکن شمالی مسجد رواقی نیکوست و قبه ای بزرگ نیکو و بر قبه نوشته است که هذا محراب زکریا النبی علیه السلام و گویند او این جا نماز کردی پیوسته ، و بر دیوار شرقی در میان جای مسجد درگاهی عظیم است به تکلف ساخته اند از سنگ منهدم که گویی از سنگ یکپاره تراشیده اند به بالای پنجاه گز و پهنای سی گز و نقاشی و نقاری کرده و ده در نیکو بر آن درگاه نهاده چنان که میان هر دو در به یک پایه بیش نیست و بر درها تکلف بسیار کرده از آهن و برنج دمشق و حلقه ها و میخ ها بر آن زده و گویند این درگاه را سلیمان بن داود علیه السلام ساخته است از بهر پدرش و چون به درگاه در روند روی سوی مشرق از آن دو در آنچه بر دست راست باب الرحمه گویند و دیگر را باب التوبه و گویند این در است که ایزد سبحانه و تعالی توبه داود علیه السلام آن جا نپذیرفت و بر این درگاه مسجدی است نغز وقتی چنان بوده که دهلیزی و دهلیز را مسجد ساخته اند و آن را به انواع فرش ها بیاراسته و خدام آن جداگانه باشد و مردم بسیار آن جا روند و نماز کنند و تقرب جویند به خدای تبارک و تعالی بدان که آن جا توبه داود علیه السلام قبول افتاده همه خلق امید دارند و از معصیت بازگردند و گویند داود علیه السلام پای از عتبه در اندرون نهاده بود که وحی آمد به بشارت که ایزد سبحانه و تعالی توبه او پذیرفت او همان جا مقام کرد و به طاعت مشغول شد و من که ناصرم در آن مقام نماز کردم و از خدای سبحانه و تعالی توفیق طاعت و تبرا از معصیت طلبیدم خدای سبحانه و تعالی همه بندگان را توفیق آنچه رضای او در آن است روزی کناد و از معصیت توبه دهداد به حق محمد و آله طاهرین. و بر دیوار شرقی چون به گوشه رسد که جنوبی است و قبله بر ضلع جنوبی است و پیش دیوار شمالی مسجدی است سرداب که به درجه های بسیار فرو باید شدن و آن بیست گز در پانزده باشد و سقف سنگین بر ستون های رخام . و مهد عیسی آن جا نهاده است و آن مهد سنگین است و بزرگ چنان که مردم در آن جا نماز کنند و من در آن جا نماز کردم و آن را در زمین سخت کرده اند چنان که نجنید و آن مهدی است که عیسی به طفولیت در آن جا بود و با مردم سخن می گفت و مهد در این مسجد به جای محراب نهاده اند و محراب مریم علیها السلام در این مسجد است بر جانب مشرق و محرابی دیگر از آن زکریا علیه السلام در این جاست و آیات قرآن که در حق زکریا و مریم آمده است نیز بر آن محراب ها نوشته اند و گویند مولد عیسی علیه السلام در این مسجد بوده . سنگی از این ستون ها نشان دو انگشت دارد که گویی کسی به دو انگشت آن را گرفته است . گویند به وقت وضع حمل مریم آن دو ستون را به دو انگشت گرفته بود و این مسجد معروف است به مهد عیسی علیه السلام و قندیل های بسیار برنجین و نقره گین آویخته چنان که همه شب ها سوزد . و چون از در این مسجد بگذری هم بر دیوار شرقی چون به گوشه مسجد بزرگ رسند مسجدی دیگر است عظیم نیکو دوباره بزرگ تر از مسجد مهد عیسی و آن را مسجد الاقصی گویند . و آن است که خدای عزوجل مصطفی را صلی الله علیه و سلم شب معراج از مکه آن جا آورد و از آن جا به آسمان شد چنان که در قرآن آن را یاد کرده است سبحان الذی اسری بعبده لیلا من المسجد الحرام الی المسجد الاقصی الایه و آن جا را عمارتی به تکلف کرده اند و فرش های پاکیزه افکنده و

خادمان جداگانه ايستاده هميشه خدمت آن را كنند . و چون به ديوار جنوبي بازگردى از آن گوشه مقدار دويست گز پوشش نيست و ساحت است و پوشش مسجد بزرگ كه مقصوره د راوست بر ديوار جنوبي است و غربى . اين پوشش را چهارصد و بيست ارش طول است در صدو پنجاه ارش عرض ودويست و هشتاد ستون رهامى است وبر سر اسطوانه ها طاقى از سنگ درزده و همه ميان دو ستون شش گز است همه فرش رهام ملون انداخته و درزها را به ارزير گرفته و مقصوره بر وسط ديوار جنوبي است بسيار بزرگ چنان كه شانزده ستون در آن جاست . و قبه اى نيز عظيم بزرگ منقش به مينا چنان كه صفت كرده آمد و در آن جا حميرهايى مغربى انداخته و قنديل ها و مسرج ها جدا جدا به سلسله ها آويخته است . و محرابى بزرگ ساخته اند همه منقش به مينا و دو جانب محراب دو عمود رهام است به رنگ عقيق سرخ ، و تمامت ازاره مقصوره رهام هاى ملون و بر دست راست محراب معاويه است ، و بر دست چپ محراب عمر است رضى الله عنه ، و سقف اين مسجد به چوب پوشيده است منقش و متكلف و بر ديوار مقصوره كه با جانب ساحت است پانزده درگاه است ، د رهاى به تكلف بر آن جا نهاده هر يك ده گز علو در شش گز عرض ، ده از آن جمله بر آن ديوار كه چهارصد و بيست گز است ، و پنج بر آنكه صد و پنجاه گز است ، و از جمله آن درها يكي برنجى بيش از حدبه تكلف و نيكويى ساخته اند چنان كه گويى زرين است به سيم سوخته نقش كرده و نام مامون خليفه بر آن جاست ، گويند مامون از بغداد فرستاده است و چون همه درها باز كنند اندرون مسجد چنان روشن شود كه گويى ساحت بى سقف است اما وقتى كه باد و باران باشد و درها باز نكنند روشنى از روزن ها باشد . و بر چهار جانب اين پوشش از آن شهرى از شهرهاى شام و عراق مندوق هاست و مجاوران نشسته چنان كه اندر مسجد حرام است به مكه شرفها الله تعالى . و ازبيرون پوشش بر ديوار بزرگ كه ذكر رفت رواقى است به چهل و دو طاق و همه ستون هاش از رهام ملون . و اين رواق با رواق مغربى پيوسته و در اندرون پوشش حوضى در زمين است كه چون سر نهاده باشد زمين مستورى باشد جهت آب تا چون باران آيد در آن جا رود ، و بر ديوار جنوبى درى است و آن جا متوضاست و آب كه اگر كسى محتاج وضو شود در آن جا رود وتجديد وضو كند چه اگر از مسجد بيرون شود به نماز نرسد و نماز فوت شود از بزرگى مسجد . و همه پشت بام ها به ارزير اندوده باشد ، و در زمين مسجد حوض ها و آبگيرها بسيار است در زمين بريده چه مسجد به يك بار بر سر سنگ است چنان كه هر چند باران ببارد هيچ آب بدان فرود آيد ، و و حوض هاى سنگين د رزير ناودان ها نهاده سوراخى در زير آن كه آب از آن سوراخ به مجرى رود و به حوض رسد ملوث نشده و آسيب به وى نرسيده . و در سه فرسنگى شهر آبگيرى ديدم عظيم كه آب ها كه از كوه فرود آيد در آن جا جمع شود و آن را راه ساختند كه به جامع شهر رود ، و در همه شهر فراخى آب در جامع باشد ، اما در همه سراها حوض هاى آب باشد از آب باران كه آن جا جز باران نيست و هر كس آب بام خود گيرد . و گرمابه ها و هر چه باشد همه آب باران باشد ، و اين حوض ها كه در جامع است هرگز محتاج عمارت نباشد كه سنگ خاره است ، و اگر شقى يا سوراخى بوده باشد چنان محكم كرده اند كه هرگز خراب نشود ، و چنين گفته اند كه اين را سليمان عليه السلام كرده است ، و سر حوض ها چنان است كه چون تنورى و سرچاهى سنگين است بر س هر حوضى تا هيچ چيز در آن نيفتد ، و آب مى دود چنان كه هوا صافى شود و اثر نماند هنوز قطرات باران همى چكد .

گفتم كه شهر بيت المقدس بر سر كوهى است و زمين هموار نيست اما مسجد را زمين هموار و مستوى است ، و از بيرون مسجد به نسبت مواضع هر كجا نشيب است ديوار مسجد بلند تر است از آن كه پى بر زمين نشيب نهاده اند و هر كجا فراز است ديوار کوتاه تر است ، پس بدان موضع كه شهر و محل ها د رنشيب است مسجد را درهاست كه همچنان كه نقب باشد بريده اند و به ساحت مسجد بيرون آورده و از آن درها يكي را باب النبى عليه الصلوٰه و السلام گويند و اين در از جانب قبله يعنى جنوب است ، و اين را چنان ساخته اند كه ده گز پهنا دارد و ارتفاع به نسبت درجات جايى پنج گز علو دارد يعنى سقف اين ممر در جاها بيست گز علو است ، و بر پشت آن پوشش مسجد است و آن ممر چنان محكم است كه بنايى بدان عظمى بر پشت آن ساخته اند و در او هيچ اثر نكرده ، و در آن جا سنگ ها به كار برده اند كه عقل قبول نكند كه قوت بشرى بدان رسد كه آن سنگ را نقل و تحويل كند ، و مى گويند آن عمارت سليمان بن داود

علیه السلام کرده است ، و پیغمبر ما علیه الصلوات و السلام در شب معراج از آن رهگذر در مسجد آمد ، و این باب بر جانب راه مکه است . و به نزدیک در بر دیوار به اندازه سپری بزرگ بر سنگ نقشی است ، گویند که حمزه بن عبدالمطلب عم رسول علیه السلام آن جا نشسته است سپری بر دوش بسته پشت بر آن دیوار نهاده و آن نقش سپر اوست . و بر این در مسجد که این ممر ساخته اند دری به د و مصراع بر آن جا نشانده ، دیوار مسجد از بیرون قریب پنجاه گز ارتفاع دارد و غرض از ساختن این در آن بوده است تا مردم از آن محله را که این ضلع مسجد با آن جاست به محله دیگر نباید شد چون درخواهند رفت . و بر در مسجد از دست راست سنگی در دیوار است بالای آن پانزده ارش و چهار ارش عرض همچنین در این مسجد از این بزرگ تر هیچ سنگی نیست اما سنگ های چهار گز و پنج گز بسیار است که بر دیوار نهاده اند از زمین به سی و چهل گز بلندی . و در پهنای مسجد دری است مشرقی که آن را باب العین گویند که چون از این در بیرون روند و به نشیبی فرو روند آن جا چشمه سلوان است . و دری دیگر است همچنین در زمین برده که آن را باب الحطه گویند ، و چنین گویند که این در آن است که خدای عزوجل بنی اسرائیل را بدین در فرمود در رفتن به مسجد قوله تعالی ادخلوا الباب سجدا و قولوا حطه نغفر لکم خطایکم و سنزید المحسنین و دری دیگر است و آن را باب السکینه گویند . و در دهلیز آن مسجدی است با محراب های بسیار و در اولش بسته است که کسی در نتوان شد ، گویند تابوت سکینه که ایزد تبارک و تعالی در قرآن یاد کرده است آن جا نهاده است که فرشتگان برگرفتندی . و جمله درهای بیت المقدس زیر و بالای نه در است که صفت کرده ام .

صفت دکان که میان ساحت جامع است و سنگ صخره که پیش از ظهور اسلام آن قبله بوده است . بر میان آن دکانی نهاده است و آن دکان از بهر آن کرده اند که صخره بلند بوده است و نتوانسته که آن را به پوشش درآورند . این دکان اساس نهاده اند سیصد و سی ارش در سیصد ارش ارتفاع آن دوازده گز ، صحن آن هموار نیکو به سنگ رخام و دیوار هاش همچنین . درزهای آن به ارزیر گرفته و چهارسوی آن به تخته سنگ های رخام همچون حظیره کرده و این دکان چنان است که جز بدان راه ها که به جهت آن ساخته اند به هیچ جای دیگر بر آن جا نتوان شد . و چون بر دکان روند بر بام مسجد مشرف باشند . و حوضی در میان این دکان در زیر زمین ساخته اند که همه باران ها که بر آن جا به مجراها در این حوض رود و آب این حوض از همه آب ها که در این مسجد است پاکیزه تر است . و چهار قبه در این دکان است از همه بزرگ تر قبه صخره است که آن قبله بوده است .

صفت قبه صخره : بنای مسجد چنان نهاده است که دکان به میان ساحت آمده ، و قبه صخره به میان دکان و صخره به میان قبه . و این خانه ای است مثنی چنان که هر ضلعی از این هشتگانه سی و سه ارش است و چهار بر چهار جانب آن نهاده یعنی مشرقی و مغربی و شمالی و جنوبی و میان هر دو در ضلعی است ، و همه دیوار به سنگ تراشیده کرده اند مقدار بیست ارش ، و صخره را به مقدار صد گز دور باشد و نه شکلی راست دارد یعنی مربع یا مدور بل سنگی نامناسب اندام است چنان که سنگ های کگوهی ، و به چهار جانب صخره چهار ستون بنا کرده اند مربع به بالای دیوار خانه مذکور ، و میان هر دو ستون از چهارگانه جفتی اسطوانه رخام قایم کرده همه به بالای آن ستون ها ، و بر سر آن دوازده ستون اسطوانه بنیاد گنبدی است که صخره در زیر آن است و دور صد و بیست ارش باشد و میان دیوار خانه و این ستون ها و اسطوانه ها . یعنی آنچه مربع است و بنا کرده اند ستون می گویم و آنچه تراشیده و از یک پاره سنگ ساخته مدور آن را اسطوانه می گویم اکنون میان این ستون ها و دیوار خانه شش ستون دیگر بنا کرده است از سنگ های مهندم و میان هر دو ستون سه عمود رخام ملون به قسمت راست نهاده چنان که در صف اول میان دو ستون دو عمود بود این جا میان دو ستون سه عمود است ، و سر ستون ها را به چهار شاخ کرده که هر شاخی پایه طاقی است . و بر سر عمودی دو شاخ چنان که بر سر عمودی پایه دو طاق و بر سر ستونی پایه چار طاق افتاده است ، آن وقت این گنبد عظیم بر سر این دوازده ستون که به صخره نزدیک است چنان است که از فرسنگی بنگری آن قبه چون سرکوهی پیدا باشد ، زیرا که از بن گنبد تا سر گنبد سی ارش باشد ، و بر سر بیست گز دیوار و ستون نهاده است که آن دیوار خانه است و خانه برکان

نهاده است که آن دوازده گز ارتفاع دارد ، پس از زمین ساحت مسجد تا سر گنبد شصت و دو گز باشد . و بام و سقف این خانه به نجارت پوشیده سات ، و بر سر ستون ها و عمود ها و دیوار به صنعتی که مثل آن کم افتد . و صخره مقدار بالای مردی از زمین برتر است ، و حظیره ای از رخام برگرد او کرده اند تا دست به وی نرسد ، صخره سنگی کبود رنگ است و هرگز کسی پای بر آن نهاده است . و از آن سو که قبله است یک جای نشیبی دارد و چنان است که گویی بر آن جا کسی رفته است و پایش بدان سنگ فرو رفته است چنان که گویی گل نرم بوده که نشان انگشتان پای در آن چا بمانده است و هفت پی چنین برش است ، و چنان شنیدم که ابراهیم علیه السلام آن جا بوده است و اسحق علیه السلام کودک بوده است بر آن جا رفته و آن نشان پای اوست . و در آن خانه صخره همیشه مردم باشند از مجاوران و عابدان . و خانه به فرش های نیکو بپاراستند از ابریشم و غیره . و از میان خانه بر سر صخره قندیلی نقره بر آویخته است به سلسله قندیل ها سلطان مصر ساخته است چنانچه حساب گرفتم یک هزار من نقره آلات در آن جا بود ، شمعی دیدم همان جا بس بزرگ چنان که هفت ارش درازی او بود سطبری سه شبر چون کافور زباجی و به عنبر سرشته بود و گفتند هر سال سلطان مصر بسیار شمع بدان جا فرستد و یکی از آن ها این بزرگ باشد و نام سلطان به زر بر آن نوشته ، و آن جایی است که سوم خانه خدای سبحانه و تعالی است چه میان علمای دین معروف است که هر نمازی که در بیت المقدس گذارند به بیست و پنج هزار نماز قبول افتد و آنچه به مدینه رسول علیه الصلوٰه و السلام کنند هر نمازی به پنجاه هزار نماز شمارند و آنچه به مکه معظمه شرفها الله تعالی گذارند به صد هزار نماز قبول افتد ، خدای عزوجل همه بندگان خود را توفیق دریافت آن روزی کناد . گفتم که بام ها و پشت گنبد به ارزیر اندوده اند و به چهار جانب خانه درهای بزرگ بر نهاده است ، د و مصراع از چوب ساج ، و آن درها پیوسته باشد . و بعد از این خانه قبه ای است که آن را قبه سلسله گویند ، و آن آن است که داود علیه السلام آن جا آویخته است که غیر از خداوند حق را دست بدان نرسیدی و ظالم و غاصب را دست بدان نرسیدی و این معنی نزدیک علما مشهور است ، و آن قبه بر سر هشت عمود رخام است و شش ستون سنگین ، و همه جوانب قبه گشاده است الا جانب قبله که تا سربسته است و محرابی نیکو در آن جا ساخته . و هم بر این دکان قبه ای دیگر است بر چهار عمود رخام و آن را نیز جانب قبله بسته است ، محرابی نیکو بر آن ساخته آن را قبه جبریل گویند ، و فرش در این گنبد نیست بلکه زمینش خود سنگ است که هموار کرده اند ، گویند شب معراج براق را آن جا آورده اند تا پیغمبر علیه الصلوٰه و السلام گویند ، میان این قبه و قبه جبریل بیست ارش باشد . این قبه نیز بر چهار ستون رخام است و گویند شب معراج رسول علیه السلام و الصلوٰه اول به قبه صخره نماز کرد و دست بر صخره نهاد تا باز به جای خود شد و قرار گرفت و هنوز آن نیمه معلق است . و رسول صلی الله علیه و سلم از آن جا به آن قبه آمد که بدو منسوب است و بر براق نشست و تعظیم این قبه از آن است . و در زیر صخره غاری است بزرگ چنان که همشه شمع در آن جا افروخته باشد . و گویند چون صخره حرکت بر خاستن کرد زیرش خالی شد و چون قرار گرفت همچنان بماند .

صفت درجات راه دکان که بر ساحت جامع است : به شش موضع راه بر دکان است و هریکی را نامی است . از جانب قبله دو راهی است که به آن درجه ها بر روند که چون بر میان جایی ضلع دکان بایستند یکی از آن درجاب بر دست راست باشد و دیگر بر دست چپ. آن را که بر دست راست بود مقام النبی علیه السلام گویند و آن را که بر دست چپ بود مقام غوری . و مقام النبی از آن گویند که شب معراج پیغمبر علیه الصلوٰه و السلام بر آن درجات بر دکان رفته است و از آن جا در قبه صخره رفته . و راه حجاز نیز بر آن جانب است . اکنون این درجات راپهنای بیست ارش باشد ، همه درجه ها از سنگ تراشیده منهدم چنان که هر درجه به یک پاره یا دوپاره سنگ است مربع بریده و چنان ترتیب ساخته که اگر خواهند با ستور به آن جا بر توانند شد ، و بر سر درجات چهار ستون است از سنگ رخام سبز که به زمرد شبیه است الا بر آن که بر این رخام ها نقطه بسیار است از هر رنگ . و بالای هر عمودی از این ده ارش باشد و سطبری چندان که در آغوش دو مرد گنجد . و بر سر این چهار عمود سه طاق زده است چنان که یکی مقابل در و دو بر دو جانب . و پشت طاق ها راست کرده و این شرفه و کنگره بر نهاده چنان که مربعی می نماید . و این عمودها و

طاق ها را همه به زر و مینا منقش کرده اند چنان که از آن خوب تر نباشد . و دارافزین دکان همه سنگ رخم سبز منقط است و چنان است که گویی بر مرغزار گل ها شکفته است . و مقام غوری چنان است که بر یک موضع سه درجه بسته است یکی محاذی دکان و دو بر جنب دکان چنان که از سه جای مردم بر روند و از این جا نیز بر سه درجه همچنان عمودها نهاده است و طاق بر سر آن زده و شرفه نهاده و درجات هم بدان ترتیب که آن جا گفتم از سنگ تراشیده ، هر درجه دو یا سه پاره سنگ طولانی و بر پیش ایوان نوشته به زر و کتبه لطیف که امر به الامیر لیث الدوله نوشتن غوری . و گفتند این لیث الدوله بنده سلطان مصر بوده و این راه ها و درجات وی ساخته است . و جانب مغربی دکان هم دو جایگاه درجه ها بسته است و راه کرده همچنان به تکلف که شرح دیگر ها را گفتم . و بر جانب مشرقی هم راهی است همچنان به تکلف ساخته و عمودها زده و طاق ساخته و کنگره بر نهاده آن را مقام شرقی گویند . و از جانب شمالی راهی است از همه عالی تر و بزرگ تر و همچنان عمودها و طاق ها ساخته و آن را مقامی شامی گویند . و تقدیر کردم که بدین شش راه که ساخته اند صدهزار دینار خرج شده باشد ، و بر ساحت مسجد نه بر دکان جایی است چندان که مسجدی کوچک بر جانب شمالی که آن را چون حظیره ساخته اند از سنگ تراشیده و دیوار او به بالای مردی بیش باشد و آن را محراب داود گویند ، و نزدیک حظیره سنگی است به بالای مردی که سر وی چنان است که زیلوی کوچک تر از آن موضع افتد سنگ ناهموار ، و گویند این کرسی سلیمان بوده است ، و گفتند که سلیمان علیه السلام بر آن جا نشستی بدان وقت که عمارت مسجد همی کردند ، این معنی در جامع بیت المقدس دیده بودم و تصویر کرده و همان جا بر روزنامه که داشتم تعلیق زده ، از نوادر به مسجد بیت المقدس درخت حور دیدم .

پس از بیت المقدس زیارت ابراهیم خلیل الرحمن علیه الصلوٰه و السلام عزم کردم . چهارشنبه غره ذی القعدة سنه ثمان و ثلاثین و اربعمائه . و از بیت المقدس تا آن جا که آن مشهد است شش فرسنگ است و راه سوی جنوب می رود . و بر راه دیه های بسیار است و زرع و قاغ بسیار است و درختان بی آب از انگور و انجیر و زیتون و سماق خودروی نهایت ندارد . به دو فرسنگی شهر چهار دیه است و آن جا چشمه ای است و باغ و بساتین بسیار و آن را فرادیس گویند خوشی و موضع را . و به یک فرسنگی شهر بیت المقدس ترسایان را جایی است که آن را عظیم بزرگ می دارند و همیشه قومی آن جا مجاور باشند و زایران بسیار رسند و آن را بیت اللحم گویند . و ترسایان آن جا قربان کنند و از روم آن جا بسیار آیند ، و من آنروز که از شهر بیامدم شب آن جا بودم .

صفت خلیل صلوات الله علیه . اهل شام و بیت المقدس این مشهد را خلیل گویند و نام دیه نگویند ، نام آن دیه مطلون است و بر این مشهد وقف است با بسیار دیه های دیگر . و دبین دیه چشمه ای است که از سنگ بیرون می آید آبکی اندک ، و راهی دور جوی بریده و آن را نزدیک دیه بیرون آورده ، و از بیرون دیه حوضی ساخته اند سرپوشیده . آن آب را در آن حوض همی گیرند تا تلف نشود تا مردم دیه و زایران را کفاف باشد . مشهد بر کنار دیه است از سوی جنوب و آن جا جنوب مشرقی باشد . مشهد چهار دیواری است از سنگ تراشیده ساخته و بالای آن هشتاد ارش در پهنای چهل ارش ، ارتفاع دیوار بیست ارش ، سر دیوار دو ارش ثخانت دارد و محراب و مقصوره کرده است از پهنای این عمارت و در مقصوره محراب های نیکو ساخته اند ، و دو گور در مقصوره نهاده است چنان که سرهای ایشان از سوی قبله است و هر دو گور به سنگ های تراشیده به بالای مردی برآورده اند آن که دست راست است قبر اسحق بن ابراهیم است و دیگر از آن زن اوست علیه السلام ، میان هر دو گور مقدار ده ارش باشد ، و در این مشهد زمین و دیوار را به فرش های قیمتی و حمیرهای مغربی آراسته چنان که از دیبا نیکوتر بود و مصلی نمازی حمیر دیدم آن جا که گفتند امیر الجیوش که بنده سلطان مصر است فرستاده است ، گفتند آن مصلی در مصر به سی دینار زر مغربی خریده اند که اگر آن مقدار دیبای رومی بودی بدان بها نیرزیدی و مثل آن هیچ جایی ندیدم . چون از مقصوره بیرون روند به میان ساحت مضد دو خانه است هر دو مقابل قبله ، آنچه بر دست راست است اندر آن قبر ابراهیم خلیل صلوات الله علیه است و آن خانه ای بزرگ است ، و در اندرون آن خانه ای دیگر است که گرد او برتواند گشت ، و چهار دریچه دارد که زایران گرد خانه می نگرند و از هر

دریچه قبر را می بینند . و خانه را زمین و دیوار در فرش های دیبا گرفته است و گوری از سنگ برآورده به مقدار سه گز و قندیل ها و چراغدان ها نقره گین بسیار آویخته ، و آن خانه دیگر که بر دست چپ قبله است اندر آن گور ساره است که زن ابراهیم علیه السلام بود و میان هر دو خانه رهگذری که در هر دو خانه در آن رهگذر است چون دهلیزی و آن جا نیز قنادیل و مسرجه های بسیار آویخته و چون از این هر دو خانه بگذرند دو گورخانه دیگر است نزدیک هم ، بر دست راست قبر یعقوب پیغمبر علیه السلام است و از دست چپ گورخانه زن یعقوب است . و بعد از آن خانه هاست که ضیافت خانه های ابراهیم صلوات الله علیه بوده است ، و دراین مشهد شش گور است . و از این چار دیوار بیرون نشیبی است و از آن جا گور یوسف بن یعقوب علیه السلام است ، گنبدی نیکو ساخته اند و گوری سنگین کرده و بر آن جانب که صحر است میان گنبد یوسف علیه السلام و این مشهد مقبره ای عظیم کرده اند و از بسیاری جاها مرده را بدان جا آورده اند و دفن کرده اند . و بر بام مقصوره که در مشهد است حجره ها ساخته اند مهمانان را که آن جا رسند و آن را اوقاف بسیار باشد از دیه ها و مستغلات در بیت المقدس و آن جا اغلب جو باشد و گندم اندک باشد و زیتون بسیار باشد ، مهمانان و مسافران و زایران را نان و زیتون دهند ، آن جا مدارها بسیار است که به استر و گاو همه روز آرد کنند ، و کنیزکان باشند که همه روز نان پزند و نان های ایشان هر یکی یک من باشد ، هر که آن جا رسد او را هر روز یک گرده نان و کاسه ای عدس به زیت پخته دهند و مویز نیز دهند و این عادت از روزگار خلیل الرحمن علیه السلام تا این ساعت بر قاعده مانده و روزی باشد که پانصد کس آن جا برسند و همه را آن ضیافت مهیا باشد . گویند اول این مشهد را در ن ساخته بودند و هیچ کس در نتوانستی رفتی الا از ایوان از بیرون زیارت کردند . چون مهدی به ملک مصر بنشست فرمود تا آن را در بگشادند و آلت های بسیار بنهادند و فرش و طرح و عمارت بسیار کردند ، و در مشهد بر میان دیوار شمالی است چنان که از زمین به چهار گز بالاست و از هر دو جانب درجات سنگین ساخته اند که به یک جانب بر روند و به دیگر جانب فرو روند و دری آهنین کوچک بر آن جا نشانده است . پس من از آن جا به بیت المقدس آمدم و از بیت المقدس پیاده با جمعی که عزم سفر حجاز داشتند برفتم . دلیل مردی جلد و پیاده رو نیکو بود او را ابوبکر همدانی می گفتند . به نیمه ذی القعدة سنه ثمان و ثلاثین و اربعمائه از بیت المقدس برفتم سه روز را به جای رسیدیم که آن را ارغز می گفتند و آن جا نیز آب روان و اشجار بود . به منزلی دیگر رسیدیم که آن را وادی القری می گفتند ، به منزل دیگر رسیدیم که از آن جا به ده روز به مکه رسیدم و آن سال قافله از هیچ طرف نیامد و طعام نمی یافت . پس که به سکه العطارین فرود آمدم برابر باب النبی علیه السلام روز دوشنبه به عرفات بودیم مردم پرخطر بودند از عرب . چون از عرفات بازگشتم دو روز به مکه بایستادم و به راه شام بازگشتم سوی بیت المقدس . پنجم محرم سنه تسعه و ثلاثین و اربعمایه هلالیه به قدس رسیدیم . شرح مکه و حج این جا ذکر نکردم تا به حج آخرین به شرح بگویم . ترسایان را به بیت المقدس کلیسایی است که آن را بیعة القمامه گویند و آن را عظیم بزرگ دارند . و هر سال از روم خلق بسیار آن جا آیند به زیارت و ملک الروم نیز نهانی پیامد چنان که کس نداند . و به روزگاری که عزیز مصر الحاکم بامر الله بود قیصر روم آن جا آمده بود . حاکم از آن خبر داشت رکابداری از آن خود نزدیک او فرستاد و نشان داد که بدان حیل و صورت مردی در جامع بیت المقدس نشسته است نزدیک وی رو بگو که حاکم مرا نزدیک تو فرستاده است و می گوید تا ظن نبری که من از تو خبر ندارم اما ایمن باش که به تو هیچ قصد نخواهم کرد . و هم حاکم فرمود تا آن کلیسیا را غارت کردند و بکنند و خراب کردند و مدتی خراب بود . بعد از آن قیصر رسولان فرستاد و هدایا و خدمت های بسیار کرد ، و صلح طلبید و شفاعت کرد تا اجازت عمارت کلیسیا دادند و باز عمارت کردند ، و این کلیسیا جایی وسیع است چنان که هشت هزار آدمی را در آن جا باشد . همه به تکلف بسیار ساخته از رخام رنگین و نقاشی و تصویر . و کلیسیا را از اندرون به دیباهای رومی پیراسته و مصور کرده و بسیار زر طلا بر آن جا به کار برده و صورت عیسی علیه السلام چند جا ساخته که بر خری نشسته و صورت دیگر انبیا چون ابراهیم و اسماعیل و اسحق و یعقوب و فرزندان او علیهم السلام بر آن جا کرده و به روغن سندروس به دهن کرده و به اندازه هر صورتی آبگینه ای رفیق ساخته و بر روی صورت ها نهاده عظیم شفاف چنان

که هیچ حجاب صورت نشده است و آن را جهت گرد و غبار کرده اند تا بر صورت ننشیند و هر روز آن آبگینه ها را خادمان پاک کنند . و جز این چند موضع دیگر است همه به تکلف چنان که اگر شرح آن نوشته شود به تطویل انجامد . در این کلیسیا موضعی است به دو قسم که بر صفت بهشت و دوزخ ساخته اند یک نیمه از آن وصف بهشتیان و بهشت است و یک نیمه از آن صورت دوزخیان و دوزخ و آنچه بدان ماند و آن جایی است که همانا در جهان چنان جای دیگر نباشد . و در این کلیسا بسا قسیسان و راهبان نشسته باشند و انجیل خوانند و نماز بکنند و شب و روز به عبادت مشغول باشند .

پس از بیت المقدس عزم کردم که در دریا نشینم و به مصر روم و باز از آن جا به مکه روم . باد معکوس بود به دریا متعذر بود رفتن . به راه خشک برافتم و به رمله بگذشتم . به شهری رسیدیم که آن را عسقلان می گفتند و بازار و جامع نیکو ، و طاقی دیدم که آن جا بود کهنه ، گفتند مسجدی بوده است ، طاقی سنگین عظیم بزرگ چنان که اگر کسی خواستی خراب کند فراوان مالی خرج بایا کرد تا آن خراب شود . و از آن جا برافتم در راه بسیار بادیه ها و شهرها دیدم که شرح آن مطول می شود تخفیف کردم . به جایی رسیدم که آن را طینه می گفتند و آن بندر بود کشتی ها را . و از آن جا به تنیس می رفتند . در کشتی نشستیم تا تنیس و آن تنیس جزیره ای است و شهر ینیکو و از خشکی دو ر است چنان که از بام های شهر ساحل نتوان دید ، شهری انبوه و بازارهای نیکو و دو جامع در آن جاست . به قیاس ده هزار دکان در آن جا باشد و صد دکان عطاری باشد . و آن جا در تابستان در بازارها کشگاب فروشند که شهری گرمسטר است و رنجوری بسیا باشد . و آن جا قصب رنگین بافند از عمامه ها و قوایه ها و آنچه زنان پوشند . از این قصب های رنگین هیچ جا مثل آن نبافند که در تنیس ، و آن چه سپید باشد به دمیاط بافتند ، و آن چه در کارخانه سلطانی بافند به کسی نفروشد و ندهند . شنیدم که ملک فارس بیست هزار دینار به تنیس فرستاده بود تا به جهت او یک دست جامه خاص بخرند و چپند سال آن جا بودند و تنئوانستند خیدن . و آن جا بافندگان معروفند که جامه خاص بافند ، شنیدم که کسی آن جا دستار سلطان مصر بافته بود آن را پانصد دینار زر مغربی فرمود و من آن دستار دیدم . گفتند چهار هزار دینار مغربی ارزد ، و بدین شهر تنیس بوقلمون بافند که در همه عالم جای دیگر نباشد . آن جامه ای زرین است که به هروقتی از روز به لونی دیگر نماید و به مغرب و مشرق آن جامه از تنیس برند و شنیدم که سلطان روم کسی فرستاده بود و از سلطان مصر درخواست بود که صد شهر از ملک وی بستاند و تنیس را به وی دهد . سلطان قبول نکرد و او را از آن شهر مقصود قصب و بوقلمون بود . چون آب نیل زیادت شود ، آن وقت بدین جزیره و شهر حوض های عظیم ساخته اند به زیر زمین فرود رود و آن را استوار کرده و ایشان آن را مصانع خوانند ، و چون راه آب بگشایند آب دریا در حوض ها و مصانع و رود و آب این شهر از این مصنع هاست که به وقت زیاده شدن نیل پرکرده باشند و تا سال دیگر از آن آب برمی دارند و استعمال می کنند و هرکمه را بیش باشد به دیگران می فروشند . و مصانع وقف نیز بسیار باشد که به غربا دهند . دو در این شهر تنیس پنجاه هزار مرد باشد و مدام هزار شکتی در حوالی شهر بسته باشد از آن بازرگانان و نیز از آن سلطان بسیار باشد چه هرچه به کار آتد همه بدین شهر باید آورد که آن جا هیچ چیز نباشد و چون جزیره ای است تمامت معاملات به کشتی باشد . و آن لشکری تمام با سلاح مقیم باشد احتیاط را تا از فرنگ و روم کس قصد آن نتوان کرد . و از ثقات شنودم که هر روز هزار دینار مغربی از آن جا به خزینه سلطان مصر برسد چنان که آن مقدار به روزی معین باشد . و محصل آن مال یک تن باشد که اهل شهر دو تسلیم کنند در یک روز معین و وی به خزانه رساند که هیچ از آن منکسر نشود و از هیچ کس به عنف چیزی نستانند . و قصب و بوقلمون که جهت سلطان بافند همه را بهای تمام دهند چنان که مردم به رغبت کار سلطان کنند نه چنان که در دیگر ولایت ها که از جانب دیوان و سلطان بر صنایع سخت پردازند . و جامه عماری شترا و نمذزین اسپان بوقلمون بافند به جهت خاص سلطان . و میوه و خواربار شهر از رستاق مصر برند . و آن جا آلات آهن سازند چون مقراض و کارد و غیره و مقراضی دیدم که از آن جا به مصر آورده بودند پنج دینار مغربی می خواستند چنان بد که چون مسمارش برمی کشیدند گشوده می شد و چون مسمار فرو می کردند در کار بود . و آن جا زنان را علتی می افتد به اوقات که چون مصروعی دو سه بار بانگ کنند و باز به هوش آیندو در خراسان

شنیده بودم که جزیره ای است که زنان آن جا چون گربگان به فریاد می آیند و آن بر این گونه است که ذکر رفت . و از تنیس به قسطنطنیه کشتی به بیست روز رود . و ما به جانب مصر روانه شدیم و چون به نزدیک دریا می رسد شاخ ها می شود و پراکنده در دریا می ریزد . و آن شاخ آب را که ما در آن می رفتیم رومش می گفتند و همچنین کشتی از روی آب می آمد تا به شهری رسیدیم که آن را صالحیه می گفتند و این روستای پرنعمت و خواربار است و کشتی بسیار می سازند و هر ژک را دویست خروار بار می کنند و به مصر می برند تا در دکان بقال می رود که اگر نه چنین بودی آرزو که آن شهر به پشت ستور نشایستی داشتن با آن مشغله که آن جاست . و ما بدین صالحیه از کشتی بیرون آمدیم و آن شب نزدیک شهر رفتیم . روز یکشنبه هفتم صفر سنه تسع وثلثین و اربعمائه که روز اورمزد بود از شهریورماه قدیم در قاهره بودیم .

صفت شهر مصر و ولایتش : آب نیل از میان جنوب و مغرب می آید و به مصر می گذرد و به دریای روم می رود . آب نیل چون زیادت می شود دو بار چندان می شود که جیحون به ترمذ . و این آب از ولایت نوبه می گذرد و به مصر می آید و ولایت نوبه کوهستان است و چون به صحرا رسد ولایت مصر است و سرحدش که اول آن جا رسد اسوان می گویند . تا آن جا سیصد فرسنگ باشد . و بر لب آب همه شهر ها و ولایت هاست . و آن ولایت را صعیب الاعلی می گویند . و چون کشتی به شهر اسوان رسد از آن جا برنگذرد چه آب از درهای تنگ بیرون می آید و تیز می رود . و از آن بالاتر سوی جنوب ولایت نوبه است و پادشاه آن زمین دیگر است و مردم آن جا سیاه پوست باشند و دین ایشان ترسای باشد . بازرگانان آن جا روند و مهره و شانه و پسد برند و از آن جا برده آورند . و به مصر بده یا نوبی باشد یا رومی . دیدم که از نوبه گندم و ارزن آورده بودند هر دوسیه وید . و گویند نتوانسته اند که منبع آب نیل را به حقیقت بدانند و شنیدم که سلطان مصر کس فرستاد تا یک ساله راه برکنار نیل رفته و تفحص کردند هیچ کس حقیقت آن ندانست الا آن که گفتند که از جنوب از کوهی می آید که آن را جبل القمر گویند . و چون آفتاب به سر سلطان رود آب نیل زیادت شدن گیرد از آن جا که به زمستان که قرار دارد بیست ارش بالا گیرد چنان که به تدریج روز به روز می افزاید . به شهر مصر مقیاس ها و نشان ها ساخته اند و عملی باشد به هزار دینار معیشت که حافظ آن باشد مکه چند می افزاید و از آن روز که زیادت شدن گیرد منادیان به شهر اندر فرستد که ایزد سبحانه و تعالی امروز در نیل چندین زیادت گردانید و هر روز چندین اسبع زطادت شدو چون یک گز تمام یم شود آن وقت بشارت می زنند و شادی می کنند تا هجده ارش برآید و ان هجده ارش معهود است یعنی هر وقت که از این کم تر بود نقصان گویند و صدقات دهند و نذر ها کنند و اندوه و غم خورند چون این مقدار بیش شود شادی ها کنند و خرمی ها نمایند و تاهجده گز بالا نرود خراج سلطان بر رعیت ننهند . و از نیل جوی ها بسیار بریده اند و به اطراف رانده و از آن جا جوی ها ی کوچک برگرفته اند یعنی از آن انها ر . بر آن دیه ها و ولایت هاست . و دولاب ها ساخته اند چندان که حصر و قیاس آن دشوار باشد همه دیه ها و ولایت ها ست . و دولاب ها ساخته اند چندان که حصر و قیاس آن دشوار باشد همه دیه های ولایت مصر بر سربلندی ها و تل ها باشد و به وقت زیادت نیل همه آن ولایت در زیر آب باشد دیه ها از این سبب بر بلندی ها ساخته اند اغرق نشود ، و از هر دیهی به دیهی دیگر به زورقی روند . و از سر ولایت تا آخرش سگری ساخته اند از خاک که مردم از سر آن سکر روند یعنی از جنب نیل . و هر سال ده هزار دینار مغربی از خزانه سلطان به دست عاملی معتمد بفرستد تا آن عمارت تازه کنند . و مردم آن ولایت همه اشغال ضروری خود را ترتیب کرده باشند آن چهار ماه که زمین ایشان در زیر آب باشد . و در سواد آن جا و روستاهاش هر کس چندان نان پزد که چهار ماه کفاف وی باشد و خشک کنند تازیان نشود . و قاعده آب چنان است که از روز ابتدا چهل روز می افزاید تا هجده ارش بالا گیرد و بعد از آن چهل روز دیگر برقرار بماند هیچ زیاد و کم نشود و بعد از آن به تدریج روی به نقصان نهد به چهل روز دیگر تا آن مقام رسد که زمستان بوده باشد . و چون آب کم آمدن گیرد مردم بر پی آن می روند و آنچه خشک می شود زراعتی که خواهند می کنند . و همه زرع ایشان سیفی و شتوی بر آن کیش باشد و هیچ آب دیگر نخواهد . شهر مصر میان نیل و دریاست . و نیل از جنوب می آید و روی به شمال می رود و در دریا می ریزد .

و از مصر تا اسکندریه سی فرسنگ گیرند . و اسکندریه بر لب دریای روم و کنار نیل است ، و از آن جا میوه بسیار به مصر آورند به کشتی و آن جا مناره است که من دیدم آبادان و بد به اسکندیه . و آن جا طعنی بر آن مناره آیینی ای حراقه ساخته بودند که ره کشتی رومیان که از استانبول می آمدی چون به مقابل آن رسیدی آتشی از آن آینه افتادی و بسوختی . و رومیان بسیار جد و جهد کردند و حيله ها نمودند و کس فرستادند و آن آیینی بشکستند ، به روزگار حاکم سلطان مصر مردی نزدیک او آمده بود قبول کرده که آن آیینی را نیکوب از کند چنان که به اول بود . حاکم گفته بود حاجت نیست که این ساعت خود رومیان هر سال زر و مال می فرسند و راضی اند که لشکر ما نزدیک ایشان رود و سر به س پسند است . و اسکندریه را آب خوردنی از باران باشد . و ردهمه صحرای اسکندیه از آن عمودهای سنگین که صفت آن مقدم کرده ایم افتاده باشد . و آن دریا همچنان می کشد تا قیروان . و از مصر تا قیروان صد و پنجاه فرسنگ باشد . قیروان ولایتی است شهر معظمش سلجماسه است که به چهار فرسنگی دریاست ، شهر بزرگ بر صحرا نهاده و باروی محکم دارد و در پهلوی آن مهدیه است که مهدی از فرزندان امیرالمومنین حسین بن علی رضی الله تعالی عنهما ساخته است بعد از آن که مغرب و اندلس گرفته بود و بدین تاریخ به دست سلطان مصر بود و آن جا برف بارد و لیکن پای نگیرد ، و دریا از اندلس بر دست راست سوی شمال بازگردد و میان مصر و اندلس هزار فرسنگ است و همه مسلمانی است . و اندلس ولایتی بزرگ است و کوهستان است برف بارد و یخ بند و مردمانش سفید پوست و سرخ موی باشند و بیش تر گربه چشم باشند همچون صقالبیان . و زیر دریای روم است چنان که دریا ایشان را مشرقی شاد . و چون اندلس از دست راست روند سوی شمال همچنان لب لب دریا به روم پیوندد . و از اندلس به غزه به روم بسیار روند . اگر خواهند به کشتی و دریا به قسطنطنیه توان شدن و لیکن خلیج های بسیار بود هریک دویست و سیصد فرسنگ عرض که نتوان گذشتن الا به کشتی . مقرر از مردم ثقه شنیدم که دو را این دریا چهار هزار فرسنگ است . شاخی از آن دریا به تاریکی در شده است چنان که گویند سر آن شاخ همیشه فسرده باشد از آن سبب که آفتاب آن جا نمی رسد و یکی از آن جزایر که در آن دریاست سقلطه است که از مصر کشتی به بیست روز آن جا رسد و دیگر جزایر بسیار است و گفتند سقلیه بر هشتاد فسنک در هشتاد فرسنگاست و هم سلطان مصر راست ، و هر سال کشتی آید و مال آن جا به مصر آورد و از آن جا کتان باریک آورند و تفصیل های با علم باشد که یکی از آن به مصر ده دینار مغربی ارزد .

و از مصر چون به جانب مشرق روند به دریای قلزم رسند و قلزم شهری است بر کنار دریا که از مصر تا آن جا سی فرسنگ است . و این دریا شاخی است از دریای محیط که از عدن شکافته سوی شمال رود و چون به قلزم رسد ملاقی شود و گستسته و گویند عرض این خلیج دویست فرسنگ است . میان خلیج و مصر کوه و بطابان است که در آن هیچ آب و نبات نیست ، و هر که از مصر به مکه خواهد شد سوی مشرق باید شدن . چون به قلزم رسد دو راه باشد یکی برخشی و یکی بر آب آن چه به راه خشک می رود به پانزده روز به مکه رود و آن بیابانی است که سیصد فرسنگ باشد و بیش تر قافله مصر بدان راه رود و اگر به راه دریا روند بیست روز روند به جار و جار شهرکی است از زمین حجاز بر لب دریا که از جار تا مدینه رسول صلی الله علیه و سلم سه روز راه است و از مدینه به مکه صد فرسنگ است و اگر کسی از جار بگذرد و همچنان به دریا رود به ساحل یمن رود و از آن جا به سواحل عدن سوی جنوب رود که میل سوی مغرب شود به زنگبار و حبشه رود و شرح آن به جای خود گفته شود .

و اگر از مصر به جانب جنوب بروند و از ولایت نوبه بگذرند به ولایت مصامده رسند و آن زمین است علف خوار عظیم و چهار پای بسیار و مردم سیاه پوست درشت استخوان غلیظ باشند و قوی ترکیب و از آن جنس در مصر لشکریان بسیار باشند زشت و هیاکل عظیم ایشان را مصامده گویند پیاده جنگ کنند به شمشیر و نیزه و دیگر آلات کار نتوانند فرمود .

صفت شهر قاهره . چون از جانب شام به مصر روند اول به شهر قاهره رسند چه مصر جنوبی است و این قاهره معزیه گویند . و فسطاط لشکرگاه را گویند و این چنان بوده است که یکی از فرزندان امیرالمومنین حسین بن علی صلوات الله علیهم اجمعین که او را المعز لدین الله گفته اند ملک مغرب گرتفه است تا

اندلس و از مغرب سوی مصر لشکر فرستاده است از آب نیل می بایست گذشتن و بر آب نیل گذر نمی توان کرد یکی آن که آبی بزرگ است . و دوم نهنگ بسیار در آن باشد که هر حیوانی که به آب افتد در حال فرو می برند و گویند به حوالی شهر مصر در راه طلسمی کرده اند که مردم را زحمت نرسانند و ستور را ف و به هیچ جای دیگر کسی را زهره نباشد در آب شدن به یک تیر پرتاب دور از شهر و گفتند المعز الدین الله لشکر خود را بفرستاد و بیامدند آن جا که امروز شهر قاهره است و فرمود که چون شما آن جا رسید سگی سیاه پیش از شما در آب رود و بگذرد . شما بر اثر آن سگ بروید و بگذرید بی اندیشه و گفتند که سی هزار سوار وید که بدان جا رسیدند همه نبدگان او بودند . آن سگ سیاه همچنان پیش از لشکر در رفت و ایشان بر اثر او رفتند و از آب بگذشتند که هیچ آفریده را خللی نرسید و هرگز کس نشان نداده بود که کسی سواره از رود نیل گذشته باشد ، و این حال در تاریخ سنه ثلث و ستین و ثلثمایه بوده است . و سلطان خود به راه دریا به کشتی بیامده است و آن کشتی ها که سلطان در او به مصر آمده است چون نزدیک قاهره رسید تهی کردند و از آب آوردند و در خشکی رها کردند همچنان که چیزی آزاد کنند . و راوی آن قصه آن کشتی ها را دید هفت عدد کشتی است هریک به درازی صد و پنجاه ارش و در عرض هفتاد ارش و هشتاد سال بود تا آن جا نهاده بودند . و در تاریخ سنه احدی و اربعین و اربعمایه بود که راوی این تحکایت آن جا رسید . و در وقتی که المعز لدین الله بیامد در مصر سپاهسالاری از آن خلیفه بغداد بود پیش معز آمد به طاعت و معز با لشکر بدان موضع که امروز قاهره است فرود آمد و آن لشکرگاه را قاهره نام نهادند آنچه آن لشکر آن جا را قهر کرد و فرمان داد تا هیچ کس از لشکر وی به شهر در نرود و به خانه کسی فرو نیاید ، و بر آن دشت مصری بنا فرمود و حاشیت خود را فرمود تا هرکس سربازی و بنایی بیناد افکند و آن شهری شد که نظیر آن کم باشد . و تقدیر کردم که در این شهر قاهره از بیست هزار دکان کم نباشد همه ملک سلطان . و بسیار دکان هاست که هریک را د رمایه ده دینار مغربی اجره است و ازدو دینار کم نباشد و کاروانسرای و گرمابه و دیگر عقارات چندان است که آن واحد و قیاس نیست . تمامت ملک سلطان که هیچ آفریده را عمار و ملک نباشد مگر سراها و آن چه خود کرده باشد و شنیدم که در قاهره و مصر هشت هزار سر است از آن سلطان که آن را به اجارت دهند و همراه کرایه ستانند و همه به مراد مردم به ایشان دهند و از ایشان ستانند نه آن که بر کسی به نوعی به تکلیف کنند . و قصر سلطان میان شهر قاهره است و همه حوالی آن گشاده که هیچ عمارت بدان نه پیوسته است ، و مهندسان آن را مساحت کرده اند برابر شهرستان میارفارقین است . و گرد بر گرد آن گشوده است . هر شب هزار مرد پاسبان این قصر باشند پانصد سوار و پانصد پیاده که از نماز شام بوق و دهل و کاسه می زنند و گردش می گردند تا روز . و چون از بیرون شهر بنگرند قصر سلطان چون کوهی نماید از بسیاری عمارات و ارتفاع آن ، اما از شهر هیچ نتوان دید که باروی آن عالی است ، و گفتند که در این قصر دوازده هزار خادم اجری خواره است و زنان و کنیزکان خود که داند الا آن که گفتند سی هزار آدمی در آن قصری است و آن دوازده کوشک است . و این حرم را ده دروازه است بر روی زمین هر یک رانامی بدین تفصیل غیر از آن که در زیر زمین است : باب الذهب ، باب البحر ، باب السریح ، باب الزهومه ، باب السلام ، باب الزبرجد ، باب العبد ، باب الفتوح ، باب الزلاقه ، باب السریه . و در زیرزمین دری است که سلطان سواره از آن جا بیرون رود ، و از شهر بیرون قصری ستخته است که مخرج آن رهگذر در آن به قصر است و آن رهگذر را همه سقف محکم رزده اند از حرم تا به کوشک و دیوار کوشک از سنگ تراشیده ساخته اند که گویی از یک پاره سنگ تراشیده اند ، و منظرها و ایوان های عالی برآورده و از اندرون دهلیز دکان ها بسته . و همه ارکان دولت و خادمان سیاهان بوند و رومیان . و وزیر شخصی باشد که به زهد و ورع و امانت و صدق و علم و عقل از همه مستثنی باشد و هرگز آن جا رسم شراب خوردن نبوده بود یعنی به روزگار آن حاکم و در آیام وی هیچ زن از خانه بیرون نیامده بود و هیچ کسی مویز نساختنی احتیاط را نباید که از آن سک کنند و هیچ کسی را زهره نبود که شراب خورد و فقاع هم نخوردندی که گفتند ی مست کننده است و مستحیل شده .

قاهره پنج دروازه دارد : باب النصر ، باب الفتوح ، باب القنطرة ، باب الزويلة ، باب الخلیج . و شهر بارو ندارد اما بناها مرتفع است که از بارو قوی تر و عالی تر است . و هر سرای و کوشکی حصاری است . و بیش تر عمارات پنج اشکوب و شش اشکوب باشد و آب خوردنی از نیل باشد سقایان با شتر نقل کنند . و آب چاه ها هر چه به رود نیل نزدیک تر باشد خودش باشد و هر چه دور از نیل باشد ، شور باشد . و مصر و قاهره را گویند پنجاه هزار شتر راویه کش است که سقایان آب کشند و سقایان که آب بر پشت کشند خود جدا باشند به سبوه های برنجین و خیک ها در کوچه های تنگ که راه شتر نباشد . و اندر شهر در میان ساها باغچه ها و اشجار باشد و آب از چاه دهند و در حرم سلطان حرستان هاست که از آن نیکوتر نباشد و دولاب ها ساخته اند که آن بساتین را آب دهد و بر سر بام ها هم درخت نشانده باشند و تفرجگاه ها ساخته و در آن تاریخ که من آن جا بودم خانه ای که زمین وی بیست گز در دروازه گز بود به پانزده دینار مغربی به اجارت داده بود در یک ماه چهار اشکوب بود سه از آن به کراء داده بودند و طبقه بالایی از خداوندیش می خواست که هر ماه پنج دینار مغربی بدهد و صاحب خانه به وی نداد گفت که مرا باید که گاهی در آن جا باشم و مدت یک سال که ما آن جا بودیم همانان دو بار در آن خانه نشد . و آن سراها چنان بود از پاکیزگی و لطافت که گویی از جواهر ساخته اند نه از گچ و آجر و سنگ . و تمامت سرای های قاهره جدا جدا نهاده است چنان که درخت و عمارت هیچ آفریده بر دیوار غیری نباشد و هر که خواهد هر که که بایددش خانه خود باز تواند شکافت و عمارت کرد که هیچ مضرتی به دیگری نرسد . و چون از شهر قاهره سوی مغرب بیرون شوی جوی بزرگی است که آن را خلیج گویند و آن را خلیج را پدر سلطان کرده است و او را بر آن آب سیمد دیه خالصه است . و سر جوی از مصر برگرفته است و به قاهره آورده و آن جا بگردانیده و پیش قیصر سلطان می گذرد . و دو کوشک بر سر آن خلیج کرده اند یکی را از آن لؤلؤ خوانند و دیگری را جوهره . و قاهره را چهار جامع است که روز آدینه نماز کنند . یکی را از آن ازهر گویند و جامع نور و جامع حاکم و جامع معز و این جامع بیرون شهر است بر لب نیل . و از مصر چون روی به قبله کنند به مطلع حمل باید کرد . و از مصر به قاهره کم از یک مطل باشد . و مصر جنوبی است و قاهره شمالی . و نیل از مصر می گذرد و به قاهره رسد ، و بساتین و عمارات هر دو شهر به هم پیوسته است . و تابستان همه دشت و صحرا چون دریایی باشد و بیرون از باغ سلطان که بر سربالایی است که آن پر نشود دیگر همه زیر آب است.

صفت فتح خلیج . بدان وقت که رود نیل وفا کند یعنی از دهم شهریور ماه تا بیستم آبان ماه قدیم که آب زاید باشد هژده گز ارتفاع گیرد از آنچه در زمستان بوده باشد . و سر این جوی ها و نهرها بسته باشد به همه ولایت . پس این نهر که خلیج می گویند و ابتدای آن پیش شهر مصر است و به قاهره برمی گذرد و آن خاص سلطان است . سلطان برنشیند و حاضر شود تا آن بگشایند . آن وقت دیگر خلیج ها و نهرها و جوی ها بگشایند در همه ولایت و آن روزها بزرگ تر عید ها باشد و آن را رکوب فتح الخلیج گویند ، چون موسم آن نزدیک رسد بر سر آن جوی بارگاهی عظیم متکلف به جهت سلطان بزنند از دیبای رومی همه به زر دوخته و به جواهر مکلل کرده با همه آلات که در آن جا باشد جنان که صد سوار در سایه آن بتوانند ایستاد ف و در پیش این شرع خیمه ای بروقلمون خرگاه عظیم زده باشند ، و پیش از رکوب در اصطبل سه روز طبل و بوق و کوس زنند تا اسپان با آن آوازها الفت گیرند تا چون سلطان برنشیند ده هزار مرکب به زین زین و طوق و سرافسار مرصع ایستاده باشند همه نمد زین های دیبای رومی و بو قلمون چنانچه قاصدا بافته باشند و نه بریده و نه دوخته و کتابه بر حواشی نوشته به نام سلطان مصر و بر هر اسبی زرهی یا جوشنی افکنده و خودی بر کوهه زین نهاده و هر گونه سلاحی دیگر و بسیار شتران با کجاوه های آراسته و استران با عماره های آراسته همه به زر و جواهر مرصع کرده و به مروارید حلیله های آن دوخته آورده باشند در این روز خلیج که اگر صفت آن کنند سخن به تطویل انجامد . و آن روز لشکر سلطان همه برنشینند گروه گروه و فوج فوج ، و هر قومی را نامی و کنیتی باشد گروهی را کتامیان گویند ایشان از قیروان در خدمت المعز لدین الله بودن و گفتند بیست هزار سوارند ، و گروهی را باطلیان گویند مردم مغرب بودن که پیش از آمدن سلطان به مصر آمده بودن دگفتند پانزده هزار سوارند . گروهی را مصادمه می گفتند ایشان

سیاهانند از زمین مسمودیان و گفتند بطست هزار مردهند ، و گروهی را مشارقه می گفتند و ایشان ترکان بودند و عجمیان سبب ن که اصل ایشان تازی نبده است اگر چه ایشان بیشتر همان جا در مصر زاده اند اما اسم ایشان از اصل مشتق بود . گفتند ایشان ده هزار مرد بودند عظیم هیکل . گروهی را عبید الشراء گویند ایشان بندگان درم خریده بودند ، گفتند ایشان سی هزار مردند . گروهی را بدویان می گفتند مردمان حجاز بودند همه نیزه وران ، گفتند پنجاه هزار سوارند . گروهی را استادان می گفتند هه خادمان بودند سفید و سیاه که به نام خدمت خریده بودند و اشان سی هزار سوارند . گروهی را سربایان می گفتند و پیادگان بودن داز هر ولایتی آمده بودند و ایشان را سپاهسلالاری باشد جداگانه که تیمار ایشان دارد و ایشان هر قومی به سلاح ولایت خویش کار کنند ، ده هزار مرد بودند . گروهی را زنوح می گفتند ایشان همه به شمشیر جنگ کنند و پس گفتند ایشان سی هزار مردند . و این همه لشکر روزی خوار سلطان بودند و هریک را به قدر مرتبه مرسوم و مشاهره معین بود که هرگز براتی به یک دینار بر هیچ عامل و رعیت ننوشتندی الا آن که عمال آنچه مال ولایت بودی سال به سال تسلیم خزانه کردند و از خزانه به وقت معین ارزاق آن لشکر بدادندی چنان که هیچ علمدار و رعیت را از تقاضای لشکری رنجی نرسیدی . و گروهی ملک زادگان و پادشاه زادگان اطراف عالم بودند که آن جا رفته بودند و ایشان را از حساب لشکری و سپاهی نشمردندی . از مغرب و یمن و روم و مقلاب ونوبه و حبشه و ابنای خسرو دهلی و دمارد ایشان به آن جا رفته بودند ، و فرزندان شاهان گرجی و ملک زادگان دیلمیان و پسران خاقان ترکستان و دیگر طبقات اصناف مردم چون فضلا و ادبا و شعرا و فقها بسیار آن جا حاضر بودند و همه را ارزاق معین بود و هیچ بزرگ زاده را کم از پانصد دینار ارزاق نبود و نبود که دوهزار دینار مغربی بود و هیچ کار ایشان را نبود الا آن که چون وزیر بر نشستنی رفتندی سلام کردند و باز به جای خود شدند . اکنون با سر حدیث فتح خلیج رویم ؛ آن روز که بامداد سلطان به فتح خلیج بیرون خواست شد ده هزار مرد به مزد گرفتندی که هریک از آن جنیبتان که ذکر کردیم یکی را به دست گرفته بودی و صد صد می کشیدندی ، و در پیش بوق و دهل و سرنا نمی زدندی ، و فوجی از لشکر برعقب ایشان می شدی . از در حرم سلطان همچنین تا سرفتح خلیج بردندی و باز آوردندی ، هر مزدوری که از آن جنیبتی کشیده بود سه درم بدادندی . و از پس اسپان شتران با مهدها و مرقدها بکشیدندی . و از پس ایشان استران با عمرای ها . آن وقت سلطان از همه لشکرها و جنیبت ها دو ر می آمد . مردی جوان . تمام هیکل . پاک صورت ، از فرزندان امیرالمومنین حسین بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهما و موی سر سترده بودی . بر استری نشستند بود زین و لگامی بی تکلف چنان که زر و سیم بر آن بنبود و خویشتن پیراهنی پوشیده سفید با فوطه ای فراخ بزرگ چنان که در بلاد عرب رسم است و به عجم دراعه می گویند و گفتند آن پیراهن را دیبکی می گویند و قیمت آن ده هزار دینار باشد و عمامه ای هم از آن رنگ بر سر بسته و همچنین تازیانه ای عظیم قیمتی در دست گرفته و درپیش او سیصد مرد دیلم می رفت همه پیاده و جامه های زربفت رومی پوشیده و میان بسته آستین های فراخ به رسم مردم مصر همه با زوپین ها و تیرها و پایتاب ها پیچیده و مظه داری با سلطان می رود بر اسپی نشسته و دستاری زرین و تیرها و پایتاب ها پیچیده و مظه داری با سلطان می رود بر اسپی نشسته و دستاری زرین مرصع بر سر او و دستی جامه پوشیده که قیمت آن ده هزار دینار زر مغربی باشد و آن چتر که به دست دارد به تکلفی عظیم همه مرصع و مکلل هیچ سوار دیگر با سلطان نباشد ، و در پیش او این دیلمیان بودند و بر دست راست و چپ او چندین مجمره دار می روند از خادمان و عنبر و عود می سوزند ، و رسم ایشان آن بود که هر کجا سلطان به مردم رسیدی او را سجده کردند و صلوات دادند ، از پس او وزیر می آمدی با قاضی القضاة و فوجی انبوه از اهل علم و ارکان دولت . و سلطان برفتی تا آن جا که شرع زده بودند و برسر بند خلیج یعنی فم النهر و سواره در زیر آن بایستادی ساعتی بعد از آن خشت زوپینی به دست سلطان دادندی تا بر این بند زدی و مردم به تعجیل به کلنگ و بیل و مخرفه آن بند را بر دریدندی . آب خود که بالا گرفته باشد قوت کند و به یکبار فرو رود و به خلیج اندر افتد . این روز همه خلق مصر و قاهره به نظاره آن فتح خلیج آمده باشند و انواع بازی های عجیب بیرون آورند ، و اول کشتی که در خلیج افکنده باشد جماعتی اخراسان که به پارسی گنگ و لال می

گویند در آن کشتی نشانده باشند مگر آن را به فال داشته بوده اند و آن روز سلطان ایشان را صدقات فرماید . و بیست و یک کشتی بود از آن سلطان که آبیگری نزدیک قصر سلطان ساخته بودند چندان که دو سه میدان و آن کشتی ها هر یک را مقدار پنجاه گز طول و بیست گز عرض بود همه به تکلف با زر و سیم و جواهر و دیباها آراسته که اگر صفت آن کنند اوراق بسیار نوشته شود و بیش تر اوقات آن کشتی ها را در آن آبیگر چنان که استر در استرخانه بسته بودند . و باغی بود سلطان را به دو فرسنگی شهر که آن را عین الشمس می گفتند . و چشمه ای نیکو در آن جا ، و باغ را خود به چشمه باز می خوانند و می گویند که آن باغ فرعون بوده است ، و به نزدیک آن عمارتی کهنه دیدم چهار پاره سنگ بزرگ هر یک چون مناره ای و سی گز قایم ایستاده و از سرهای آن قطرات آبچکان و هیچ کس نمی دانست که آن چیست و در باغ درخت بلسان بود می گفتند پدران آن سلطان از مغرب آن تخم بیاوردند و آن جا بکشتند و در همه آفاق جایی نیست و به مغرب نیز نشان نمی دهند و آن را هر چند تخم هست اما هر کجا می کارند نمی روید و اگر می روید روغن حاصل نمی شود و درخت آن چون درخت مورد است که چون بالغ می شود شاخه های آن را به تیغی خسته می کنند و شیشه ای بر هر موضعی می بندند تا این دهنه همچنان که صمغ از آن جا بیرون می آید . چون دهن تمام بیرون آید درخت خشک می شود و چوب آن را باغبانان به شهر آورند و بفروشند . پوستی سطر باشد که چون از آن جا باز می کنند و می خورند طعم لوز دارد و از بیخ آن درخت سال دیگر شاخه ها برمی آید و همان عمل با آن می کنند . شهر قاهره را ده محلت است وایشان محلت را حاره می گویند و اسامی آن این است : اول حاره برجوان ، حاره زویله ، حاره الجودریه ، حاره الامرا ، حاره الدیالمه ، حاره الروم ، حاره الباطلیه ، قصر الشوک ، عبید الشری ، حاره المصامده .

صفت شهر مصر . بر بالایی نهاده و جانب مشرقی شهر کوه است اما نه بلند بلکه سنگ هاست و پشت های سنگین . و بر کناره شهر مسجد طولون است بر سر بلندی و دو دیوار محکم کشیده که جز دیوار آمد و میار فاتین به از آن ندیدم . و آن را امیری از آن عباسیان کرده است که حاکم مصر بوده است و به روزگار حاکم بامر الله که جد ای «سلطان بود فرزندان این طولون پیامده اند و این مسجد را به سی هزار دینار مغربی فروختند و بعد از مدتی دیگر مناره ای که در این مسجد است نفروخته به کندن گرفتند . حاکم فرستاده است که شما به من فروخته آید چگونه خراب می کنید . گفتند ما مناره را نفروخته ایم و پنج هزار دینار به ایشان داد و مناره را هم بخرید . و سلطان ماه رمضان آن جا نماز کردی و روزهای جمعه . و شهر مصر از بیم آب بر سر بالایی نهاده است و وقتی سنگ های بلند بزرگ بوده است . همه را بشکستند و هموار کردند و اکنون آن چنان جای ها را عقبه گویند . و چون از دور شهر مصر را نگاه کنند پندارند کوهی است و خانه های هست که چهارده طبقه از بالای یکدیگر است و خانه های هفت طبقه ، و از ثقات شنیدم که شخصی بر بام هفت طبقه باغچه ای کرده بود و گوساله ای آن جا برده و پرورده تا بزرگ شده بود و آن جا دولابی ساخته که این گاو می گردانید و آب از چاه برمی کشید و بر آن بام درخت های نارنج و ترنج و موز و غیره کشته و همه دربار آمده و گل و سپرغم ها همه نوع کشته ، و از بازرگانی معتبر شنیدم که بسی سراهاست در مصر که در او حجره هاست به رسم مستغل یعنی به کرایه دادن که مساحت آن سی ارش در سی ارش باشد سیمصد و پنجاه تن در آن باشند . و بازارها و کوچه ها در آن جاست که دائما قنادیل سوزد چون که هیچ روشنای در آن جا بر زمین نیفتد و رهگذر مردم باشد . و در شهر مصر غیر قاهره هفت جامع است چنان که به هم پیوسته و به ره دوشهر پانزده مسجد آدینه است که روزهای جمعه هر جای خطبه و جماعت باشد ف در میان ازار مسجدی است که ان را باب الجوامع گویند و آن را عمرو عاص ساخته است به روزگاری که از دست معاویه امیر مصر بود ، و آن مسجد به چهارصد عمود رخام قایم است و آن دیوار که محراب بر اوست سرتاسر تخته های رخام سپید است و جمیع قرآن بر آن تخته ها به خطی زیبا نوشته ، و از بیرون به چهار حد مسجد بازارهاست و درهای مسجد در آن گشاده ، و مدام در آن مدرسان و مقربان نشسته و سیاحتگاه آن شهر بزرگ آن مسجد در آن گشاده ، و مدام در آن مدرسان و مقربان نشسته و سیاحتگاه آن شهر بزرگ آن مسجد است و هرگز نباشد که در او کم تر از پنج هزار خلق باشد چه از طلاب علوم و چه غریبان و چه از کاتبان که چک و قبالة نویسند و غر آن . و آن مسجد را حاکم از فرزندان عمر و

عاص بخريد كه نزديك اورفته بودند و گفتند مامحتاجيم و درويش و مسجد پدر ما كرده است اگر سلطان اجازت دهد بكنيم و سنگ و خشت آن بفروشيم . پس حاكم صد هزار دطنار به ايشان داد و آن بخريد و همه اهل مصر را بر اين گواه كرد و بعد از آن بسيار عمارات عجيب در آن جا بكد و بفرمود و از جمله چراغدانى نقره گين ساختند شانزده پهلو چنان كه بر پهلوى از او يك ارش و نيم باشد چنان كه چراغدان بيست و چهار ارش باشد و هفتمصد و اند چراغ در وى مى افروزند در شب هاى عزيز ، و گفتند وزن آن بيست و پنج قنطار نقره است هر قنطار صد رطل و هر رطل صد و چهل و چهار درهم نقره است و مى گويند كه چون اين چراغدان ساخته شد به هيچ در در نمى گنجيد از درهاى جامع از بزرگى كه بود تا درى فرو گرفتند و آن را در مسجد بردند و باز در را نشانند . و هميشه در اين مسجد ده تو حصير رنگين نيكو بر بالاي يكديدر گسترده باشد . و هر شب زياده از صد قنديل افروخته ، و محكمه قاضى القضاة در اين مسجد باشد . و بر جانب شمالى مسجد بازاری است كه آن را سوق القناديل خوانند . در هيچ بلاد چنان بازاری نشان نمى دهند . هر ظريف كه در عالم باشد آن جا يافت مى شود . و آن جا آلت ها ديدم كه از دهل ساخته بودند

ون صندوقچه و شانه و دسته كارد و غيره و آن جا بلور سخت نيكو ديدم و استادان نغز آن را مى تراشيدند و آن را از مغرب آورده بوند و مى گفتند در اين نزديكى در دريائى قلزم بلورى پديا آمده است كه لطيف تر و شفاف تر از بلور مغربى است و دندان فيل ديدم كه از زنگبار آورده بودند از آن بسيار بود كه زيادت از دويست من بود . و يك عدد پوست گاو آورده بودند از حبشه كه همچو پوست پلنگ بود و از آن نعلين مى سازند . و از حبشه مرغ خانگى آورده اند كه نيك بزرگ باشد و نقطه هاى سپيد بر وى و بر سر كلاهى دارد بر مثال طاوس . و در مصر عسل بسيار خيزد و شكر هم . روز سيم دى ماه قديم از سال چهارصد و شانزده عجم اين ميوه ها و سپرغم ها به يك روز ديدم كه ذكر مى رود وهى هذ . گل سرخ ، نيلوفر ، نرگس ، ترنج ، ليمو ، مركب ، سيب ، ياسمن ، شاه سپرغم ، به ، انار ، امرود ، خربوزه ، دستبونه ، موز ، بليله تر ، خرماى تر ، انگور ، نيشكر ، بادنجان ، كدوى تر ، ترب ، شلغم ، كرنب ، باقلاى تر ، خيار ، بادرنگ ، پياز تر ، سير تر ، جزر ، چغندر . هر كه انديشه كند كه اين انواع ميوه و رياحين كه بعضى خريفى است و بعضى ربيعى و بعضى صيفى و بعضى شتوى چگونه جمع بوده باشد همانا قبول نكند فاما مرا در اين غرضى نبوده و نوشتم الا آن چه ديدم و بعضى كه شنيدم و نوشتم عهده آن بر من نيست چه ولايت مصر وسعتى دارد عظيم همه نوع هواست از سردسير و گرمسير و از همه اطراف هرچه باشد به شهر آورند و بعضى در بازارها مى فروشند . و به مصر سفاليه سازند از همه نوع چنان لطيف و شفاف كه دست چون بيرون نهند از اندرون بتوان ديد از كاسه و قدح و طبق و غيره و رنگ كنند آن را چنان كه رنگ بوقلمون را ماند چنان كه از هر جهتي كه بداري رنگ دير نمايد ، و آبگينه سازند كه به صفا و پاكي به زبرجد ماند و آن را به وزن فروشند ، و از بزازی ثقه شنيدم كه يك درهم سنگ ريسمان به سه دينار مغربى بخرند كه سه دينار و نيم نيشابورى باشد و به نيشابور پارسيدم كه ريسمانى كه از همه نيكوتر باشد چگونه خردند گفتند هر آنچه بى نظير باشد يك درهم به پنج درهم بخرند .

شهر مصر بر كنار نيل نهاده است ، به درازى ، و بسيار كوشك ها و منظرها چنان است كه اگر خواهند آب به ريسمان از نيل بردارند ، اما آب شهر همه سقايمان آورند از نيل ، بعضى به شتر و بعضى به دوش و سبوها ديدم از برنج دمشقى كه هريك سى من آب گرفتى و چنان بود كه پنداشتى زرين است . يكي مرا حكايت كرد كه زنى است كه پنج هزار از آن سبو دارد كه به مزد مى دهد هر سبوى ماهى به يك درهم و چون بازسپارند بايد سبو درست باز سپارند . و در پيش مصر جزيره اى در ميان نيل است كه وقتى شهرى كرده بودند و آن جزيره مغربى شهر است و در آن جا مسجد آدينه اى است و باغ هاست و آن پاره سنگ بوده است درميان رود . و اين دو شاخ از نيل هر يك به قدر جيحون تقدير كردم اما بس نرم و آهسته مى رود . و ميان شهر و جزيره جبرى بسته است به سى و شش پاره كشتى ، و بعضى از شهر ديگر سوي آب نيل است و آن را جيزه خوانند و آن جا نيز مسجد آدينه اى است اما جسر نيست به زورق و معبر گذرند ، و در مصر چندان كشتى و زورق باشد كه به بغداد و بصره نباشد . اهل بازار مصر هرچه فروشند راست

گویند و اگر کسی به مشتری دروغ گوید او را بر شتری شنانده زنگی به دست او دهند تا در شهر می گردد و زنگ می جنباند و منادی می کند که من خلاف گفتم و ملامت می بینم و هرکه دروغ گوید سزای او ملامت باشد . در بازار آن جا از بقال عطار و پيله ور هر چه فروشند بارداران آن از خود بدهند اگر زجاج باشد و اگر سفال و اگر کاغذ فی الجمله احتیاج نباشد که خریدار بارداران بردارد ، و روغن و چراغ آن جا از تخم ترب و شلغم گیرند و آن را زیت حاز گویند ، و آن جا کنجند اندک باشد و روغنش عزیز و روغن زیتون ارزان بود ، پسته گران از بادام است و مغز بادام ده من از یک دینار نگذرد . و اهل بازار و دکانداران بر خران زینی نشینند که آیند و روند از خانه به بازار ، و هر جا بر سر کوچه ها بسیار خران زینی آراسته داشته باشند که اگر کسی خواهد برنشیند و اندک کرایه می دهد ، و گفتند پنجاه هزار بهیمه زینی باشد که هر وز زین کرده به کرایه دهند و بسیار خر ابلق دیدم همچو اسب بل لطیف تر . و اهل شهر عظیم توانگر بودند در آن وقت که آن جا بودم . و در سنه تسع و ثلثین و اربعمائه سلطان را پسری آمد فرمود که مردم خرمی کنند شهر و بازار بیاراستند چنان که اگر وصف آن کرده شود همانا که بعضی مردم آن را باور نکنند و استوار ندارند که دکان های بزازان و صرافان و غیرهم چنان بود که از زر و جواهر و نقد و جنس و جام های زربفت و قصب جایی که کسی بنشیند و همه از سلطان ایمن اند که هیچ کس از عوانان و غمازان نمی ترسید و بر سلطان اعتماد داشتند که بر کسی ظلم نکند و به مال کسی هرگز طمع نکند ، و آن جا مال ها دیدم از آن مردم که اگر گویم یا صفت کنم مردم عجم را آن قبول نیفتد و مال ایشان را حد و حصر نتوانستم کرد و آن آسایش که آن جا دیدم هیچ جا ندیدم ، و آن جا شخصی ترسا دیدم که از متمولان مصر بود چنان که گفتند کشتی ها و مال و ملک او را قیاس نتوان کرد . غرض آن که یک سال آب نیل وفا نکرد و غله گران شد . وزیر سلطان این ترسا را بخواند و گفت سال نیکو نیست و بر دل سلطان جهت رعایا بار است . تو چند غله توانی بدهی خواه به بها خواه به قرض . ترسا گفت به سعادت سلطان و وزیر من چندان غله مهیا دارم که شش سال نان مصر بدهم . در این وقت لامحاله چندان خلق در مصر بود که آنچه در نیشابور بودند خمس ایشان به جهد بود و هر که مقادیر داند معلوم او باشد که کسی را چند مال باید تا غله او این مقدار باشد و چه ایمن رعیتی و عادل سلطانی بود که در ایام ایشان چنین حال ها باشد و چندین مال ها که نه سلطان بر کسی ظلم و جور کند و نه رعیت چیزی پنهان و پوشیده دارد . و آن جا کاروانسرای دیدم که دارالوزیر می گفتند . در آن جا قصب فروشنده و دیگر هیچ و در اشکوب زیر خیاطان نشینند و در بالای رفا آن . از قیم آن پرسیدم که اجره این تیم چند است . گفت هر سال بیست هزار دینار مغربی بود اما این ساعت گوشه ای از آن خراب شده عمارت می کنند هر ماه یک هزار دینار حاصل یعنی دوازده هزار دینار و گفتند که در این شهر بزرگ تر از این و به مقدار این دویست خان باشد . صفت خوان سلطان . عادت ایشان چنین بود که سلطان در سالی به دو عید خوان نهد و بار دهد . خواص و عوام را آن خواص باشند در حضرت او باشند و آنچه عوام باشند در دیگر سراها و مواضع . و من اگر چه بسیار شنیده بودم هوس بود که به رای العین ببینم . با یکی از دبیران سلطان که مرا با او صحبتی اتفاق افتاده بود و دوستی پدید آمده گفتم من بارگاه ملوک و سلاطین عجم دیده ام چون سلطان محمود غزنوی و پسرش مسعود . ایشان پادشاهان بودند با نعمت و تجمل بسیار . اکنون می خواهم که مجلس امیرالمومنین را هم ببینم . او با پرده دار که صاحب الستر می گویند بگفت ، سلخ رمضان سنه اربعین و اربعمائه که مجلس آراسته بودند تا دیگر روز که عید بود و سلطان از نماز به آن جا آید و به خوان بنشیند مرا آن جا برد . چون از در سرای به در شدم عمارت ها و صفه ها و ایوان دیدم که اگر وصف آن کنم کتاب به تطویل انجامد . دوازده قصر درهم ساخته همه مربعات که در هر یک که می رفتم از یکدیگر نیکوتر بود و هر یک به مقدار صد ارش در صد ارش و یکی از این جمله چیزی بود شصت اندر شصت و تختی بتمامت عرض خانه نهاده به علو چهار گز . از سه جهت آن تخت همه از زر بود شکارگاه و میدان و غیره بر آن تصویر کرده و کتابتی به خط پاکیزه بر آن جا نوشته و همه فرش و طرح که در این حرم بود همه آن بود که دیبای رومی و بوقلمون به اندازه هر موضوعی بافته بودند و دارافدینی مشبک از زر بر کناره ای نهاده که صفت آن نتوان کرد ، و پس از تخت که با جانب دیوار است درجات نقره گین ساخته و آن تخت خود چنان بود که

اگر این کتاب سر به سر صفت آن باشد سخن مستوفی و کافی نباشد. گفتند پنجاه هزار من شکر را تبه آن روز باشد که سلمان خوان نهد، آرایش خوان را درختی دیدم چون درخت ترنج و همه شاخ و برگ و بار آن از شکر ساخته و اندر او هزار صورت و تمثال ساخته همه از شکر. و مطبخ سلطان بیرون از قصر است و پنجاه غلام همیشه در آن جا ملازم باشند و از کوشک راه به مطبخ است در زیر زمین و ترتیب ایشان چنان مهیا بود که هر روز چهارده شتر و بار برف به شراب خانه سلطان بردندی و از آن جا پیشتر امرا و خواص را راتبه ها بودی و اگر مردم شهر جهت رنجوران طلبیدندی هم بدادندی و همچنین هر مشروب و ادویه که کسی را در شهر بایستی از حرم بخواستندی بدادندی. و همچنین روغن های دیگر چون روغن بلسان و غیره چندان که این اشیای مذکور خواستندی بدادندی. و همچنین هر مشروب و ادویه که کسی را در شهر بایستی از حرم بخواستندی منعی و عذری نبودی.

سیر سلطان مصر. امن و فراغت اهل مصر بدان حد بود که دکانهای بزازان و صرافان و جوهریان را در نبستندی الا دامی بر وی کشیدندی و کس نیارستی به چیزی دست بردن. مردی یهودی بود جوهری که سلطان را نزدیک بود او را مال بسیار بود و همه اعتماد جوهر خریدن بر او داشتند روزی لشکریان دست بر این یهودی برداشتند و او را بکشتند. چون این کار بکردند از قهر سلطان بترسیدند و بیست هزار سوار برنشستند و آن لشکر تا نیمه روز در میدان ایستاده بودند. خادمی از سرای بیرون آمد و بر در سرای ایستاد و گفت سلطان می فرماید که به طاعت هستید یا نه. ایشان به یکبار آواز دادند که بندگانیم و طاعت دار اما گناه کرده ایم. خادم گفت سلطان می فرماید که بازگردید. در حال بازگشتند و آن جهود مقتول را ابوسعید گفتندی پسری داشت و برادری.

گفتند مال او را خدای تعالی داند که چند است و گفتند بر بام سرای سیصد تغار نقره گین بنهاده است و در هر یک درختی کشته چنان است که باغی و همه درخت های مثمر و حامل. برادر او کاغذی نوشته به خدمت سلطان فرستاد که دویست هزار دینار مغربی خزانه را خدمت کنم در سر آن وقت از آن که می ترسید. سلطان آن کاغذ بیرون فرستاد تا بر سر جمع بدریدند و گفت که شما ایمن باشید و به خانه خود باز روید که نه کس را با شما کار است و نه ما به مال کسی محتاج و ایشان را استمالت کرد. از شام تا قیروان که من رسیدم در تمامی شهر و روستاها هر مسجد که بود همه را اخراجات بر وکیل سلطان بود از روغن چراغ و حصیر و بوریا و زیلو و مشاهرات و موجبات قیام و فراشان و موزنان و غیر هم. و یک سال والی شام نوشته بود که زیت اندک است اگر فرمان باشد مسجد را زیت حار بدهیم و آن روغن ترب و شلغم باشد. در جواب گفتند تو فرمانبری نه وزیر. چیزی که به خانه خدا تعلق داشته باشد در آن جا تغییر و تبدیل جایز نیست. و قاضی القضاة را هر ماه دو هزار دینار مغربی مشاھر بود و هر قاضی به نسبت وی تا مال کس طمع نکنند و بر مردم حیف نرود. و عادت آن جا چنان بود که در اواسط رجب مثال سلطان در مساجد بخواندندی که یا معشر المسلمین موسم حج می رسد و سبیل سلطان به قرار معهود با لشکرطان و اسبان و شتر و زاد معد است و در رمضان همین منادی بکردندی و از اول ذی القعدة آغاز خروج کردند و به موضعی معین فرو آمدندی. نیمه ماه ذی القعدة روانه شدند و هر روز خرج و علوفه این لشکر یک هزار دینار مغربی بودی به غیر از بیست دینار که هر مردی را موجب بودی که به بیست و پنج روز به مکه شدند و ده روز آن جا مقام بودی به بیست و پنج روز تا به مقام رسیدندی. دو ماه شصت هزار دینار مغربی علوفه ایشان بودی غیر از تعهدات و صلوات و مشاهرات و شتر که سقط شدی. پس در سنه تسع و ثلاثین و اربعمیه سجد سلطان بر مردم خواندند که امیرالمومنین می فرماید که حجاج را امسال مصلحت نیست که سفر حجاز کند که امسال آن جا قحط و تنگی است و خلق بسیار مرده است این معنی به شفقت مسلمانی می گویم و حجاج در توقف ماندند، و سلطان جامه کعبه می فرستاد به رار معهود که هر سال دو نوبت جامه کعبه بفرستادی و این سال چون جامه به راه قلمز گسیل کردند من با ایشان برفتم.

غره شهر ذی القعدة از مصر بیرون شدم و بیستم ماه به قلزم رسیدیم و از آن جا کشتی برانیدیم به پانزده روز به شهری رسیدیم که آن را جار می گفتند و بیست و دوم ماه بود و از آن جا به چهار روز به مدینه رسول الله صلی الله علیه و سلم .

مدینه رسول الله علیه السلام شهری است بر کناره صحرایی نهاده و زمین نمناک و شوره دارد و آب روان است اما اندک و خرماستان است و آن جا قبله سوی جنوب افتاده است و مسجد رسول الله علیه الصلوة و السلام چندان است که مسجد الحرام . و حظیره رسول الله علیه السلام در پهلوی منبر مسجد است چون رو به قبله نمایند جانب چپ چنان که چون خطیب از منبر ذکر پیغمبر علیه السلام کند و صلوات دهد روی به جانب راست کند و اشاره به مقبره کند و آن خانه ای مخمس است و دیوارها از میان ستون های مسجد برآورده است و پنج ستون درگرفته است و بر سر این خانه همچو حظیره کرده به دارافزین تا کسی بدان جا نرود و دام درگشادی آن کشیده تا مرغ بر آن جا نرود . و میان مقبره و منبر هم حظیره ای است از سنگ های رخام کرده چون پستگاهی و آن را روضه گویند و گویند آن بستان از بستان های بهشت است چه رسول الله علیه السلام فرموده است بین قبری و منبری روضه من ریاض الجنه . و شیعه گوید آن جا قبر فاطمه زهراست علیها السلام . و مسجدی را دری است و از شهر بیرون سوی جنوب صحرایی است و گورستانی است و قبر امیرالمومنین حمزه بن عبدالمطلب رضی الله عنه آن جاست و آن موضع را قبور الشهداء گویند . پس ما دو روز به مدی «مقام کردیم و چون وقت تنگ بود ، برفتیم . راه سوی مشرق بود به دو منزل از مدی «کوه بود و تنگنایی چون ده که آن را جحفه می گفتند و آن میقات مغرب و شام و مصر است ، و میقات آن موضع باشد که حج را احرام گیرند ، و گویند یک سال آن جا حجاج فرود آمده بود خلقی بسیار ، ناگاه سیلی درآمده و ایشان را هلاک کرد و آن را بدین سبب جحفه نام کردند . و میان مکه و مدینه صد فرسنگ باشد اما سنگ است و مابه هشت روز رفتیم .

یکشنبه ششم ذی الحجه به مکه رسیدیم . به باب الصفا فرو آمدیم این سال هب مکه قحطی بود . چهار من نان به یک دینار نیشابوری بود و مجاوران از مکه می رفتند و از هیچ طرف حاج نه آمده بود . روز چهارشنبه به یاری حق سبحانه و تعالی به عرفات حج بگذاریم و دو روزه به مکه بودیم و خلق بسیار از گرسنگی و بی چارگی از حجاز روی بیرون نهادند هر طرف ، و در این نوبت شرح حج و وصف مکه نمی گویم تا دیگر نوبت که بدین جا رسم که نوبت دیگر شش ماه مجاور بود م و آنچه دیدم به شرح بگویم . و من روی به مصر نهادم چنان که هفتاد و پنجم روز به مصر رسیدم . و در این سال سی و پنج هزار آدمی از حجاز به مصر آمدند و سلطان همه را جامه پوشانید و اجری داد تا سال تمام که همه گرسنه و برهنه بودند تا باز باران ها آمد و در زمین حجاز طعم فراخ شد و باز این همه خلق را درخورد هر یک جامه پوشانید و صلوات ها داد و سوی حجاز روانه کرد . و در رجب سنه اربعین و اربعمیه دیگر بار مثال سلطان بر خلق خواندند که به حجاز قحطی است و رفتن حجاج مصلحت نیست . بر خویشتن ببخشایند و آنچه خدای تعالی فرموده است بکنند ، اندر این سال نیز حاج نرفتند و وظیفه سلطان را که هر سال به حجاز فرستادی البته قصور و احتباس نبود و آن جامه کعبه و از خدم و حاشیه و امرای مکه و مدینه و صله امیر مکه و مشاهره او هر ماه سه هزار دینار و اسب و خلعت بود به دو وقت فرستادی در این سال شخصی بود که او را قاضی عبدالله می گفتند و به شام قاضی بوده . این وظیفه به دست و صحبت او روانه کردند و من با وی برفتم به راه قلزم و این نوبت کشتی به جار رسید پنجم ذی القعدة و حج نزدیک تنگ درآمده اشتری به پنج دینار بود به تعجیل برفتم .

هشتم ذی الحجه به مکه رسیدم و به یاری سبحانه و تعالی حج بگذاردم ، از مغرب قافله ای عظیم آمده بود . و آن سال به در مدینه شریفه عرب از ایشان خفارت خواست به گاه بازگشتن از حج و میان ایشان جنگ برخاست و از مغربیان زیادت از دو هزار آدمی کشته شد و بسی به مغرب نشدند . و به همین حج از مردم خراسان قومی به راه شام و مصر رفته بودند و به کشتی به مدینه رسیدند . ششم ذی الحجه ایشان را صد و چهار فرسنگ مانده بود تا به عرفات رسند . گفته بودند هر که ما را در این سه روز که مانده است به مکه رساند چنان که حج دریابیم هر یک از ما چهل دینار بدهیم . اعراب بیامدند و چنان کردند حج دریابیم

هر یک از ما چهل دینار بدهیم . اعراب بیامدند و چنان کردند که به دو روز و نیم ایشان را به عرفات رسانیدند و زر بستاندند و ایشان را یک یک بر شتران حمازه بستند و از مدینه برآمدند و به عرفات آوردند دو تن مرده که بر آن شتران بسته بودند و چهار تن زنده بودند اما نیم مرده . نماز دیگر که ما آن جا بودیم برسیدند . چنان شده بودند که بر پای نمی توانستند ایستادن و سخن نیز نمی توانستند گفتن . حکایت کردند که در راه بسی خواهش بدین اعراب کردیم که زر که داده ایم شما را باشد ما را بگذارید که بی طاقت شدیم . از ما نشنیدند و همچنان براندند . فی الجمله آن چهار تن حج کردند و به راه شام بازگشتند . و من چون حج بکردم باز به مصر برگفتم که کتب داشتم آن جا و نیت باز آمدن نداشتم ، و امیر مدینه آن سال به مصر آمد که او را بر سلطان رسمی بود هر سال به وی دادی از آن که خویشاوندی از فرزندان حسین علی صلوات الله علیها داشت . من با او درکشتی بودم تا به شهر قلزم و از آن جا همچنان تا به مصر شدیم .

درسنه احدی و اربعین که به مصر بودم خبر آمد که ملک حلب عاصی شد از سلطان و او چاکری از آن سلطان بود که پدران او ملوک حلب بوده بودند . سلطان را خادمی بود که او را عمده الدوله می گفتند و این خادم امیر مطالبان و عظیم توانگرو مالدار بود و مطالبی آنان را گویند که در گوهای مصر طلب گنج ها و دفینه ها کنند و از همه مغرب و دیار مصر و شام مردم آیند و هر کس در آن گوها و سنگسارهای مصر رنج ها برد و مال ها صرفه کنند و بسیار آن بوده باشد که دقایق و گنج ها یافته باشند و بسیار را اخراجات افتاده باشد و چیزی نیافته باشند ، چه می گویند که در این مواضع اموال فرعون مدفون بوده است و چون آن جا کسی چیزی یابد خمس به سلطان دهد و باقی او را باشد . غرض آن که سلطان این خادم را بدان ولایت فرستاد و او را عظیم بزرگ گردانید و هر اسباب که ملوک را باشد بداد از دهلیز و سراپرده و غیره و چوناو به حلب شد و جنگ کرد آن جا کشته شد . اموال او چندان بود که مدت دو ماه شد که به تدریج از خزانه او به خزانه سلطان نقل می کردند و از جمله سیصد کنیزک داشت اکثر ماهروی . بعضی از آن بوند که ایشان را در همبستری می داشت . سلطانفرمود تا ایشان را مخیر کردند . هر که شوهری می خواست به شوهری دادند و آنچه شوهر نمی خواست هر چه خاصه او بود هیچ تصرف نکرده بدو می گذاشتند تا در خانه خود می باشند و بر هیچ یک از ایشان حکمی و جبری نفرمود . و چون او به حلب کشته شد آن ملک ترسیاک ه سلطان لشکرها فرستد ، پرسی هفت ساله را با زن خود و بسیار تحف و هدایا به حضرت سلطان فرستاد و بر گذشته عذرها خواست . چون ایشان بیامدند قریب دو ماه بیرون نشستند و ایشان را در شهر نمی گذاشتند و تحفه ایشان قبول نمی کردند تا آنکه و قضاه شهر همه به شفاعت به درگاه سلطان شدند و خواهش کردند که ایشان را قبول کردند و با تشریف و خلعت بازگردانیدند . از جمله چیزها اگر کسی خواهد که به مصر باغی سازد در هر فصل که باشد بتواند ساخت ، چه هر درخت که خواهد مدام حاصل تواند کرد و بنشانند خواه مثمر و مجمل خواه بی ثمر و کسان باشند که دلال آن باشند و از هرچه خواهی در حال حاصل کنند و آن چنان است که ایشان درخت ها در تغارها کشته باشند و بر پشت بام ها نهاده و بسیار بام های ایشان باغ باشد و از آن اکثر پر بار باشد از نارنج و ترنج و نار و سیب و به و گل و ریاحین و سپرغم ها و اگر کسی خواهد حمالان برونند و آن تغارها بر چوب بندند همچنان با درخت و به هر جا که خواهند نقل کنند و چنان که خفخ خواهی آن تغار را در زمین جای کنند و در آن زمین بنهند و هر وقت که خواهند تغارها بکنند و بارها بیرون آرند و درخت خود خبر دار نباشد و این وضع در همه آفاق جای دیگر ندیده ام و نشنیده و انصاف آن که بس لطیف است .

* * *

اکنون شرح بازگشتن خویش به جانب خانه به راه مکه حرسها الله تعالی من الافات از مصر بازگویم :
در قاهره نماز عید بکردم و سه شنبه چهاردهم ذی الحجه سنه احدی و اربعین و اربعمیه از مصر در کشتی نشستم و به راه صعید الاعلی روانه شدم و آن روی به جانب جنوب دارد . ولایتی است که آب نیل از آن جا به مصر می آید و هم از ولایت مصر است و فراخی مصر اغلب از آن جا و آن جا بر دو کناره نیل بسی شهر

ها و روستاها بود که صفت آن کردن به تطویل انجامد ، تا به شهری رسیدیم که آن را اسیوط می گفتند وافیون از این شهر خیزد و آن خشخاش است که تخم او سیاه باشد . چون بلند شود و پیله بندد او را بشکنند از آن مثل شیر به بیرون آید . آن را جمع کنند و نگاه دارند افیون باشد و تخم این خشخاش خرد و چون زیره است و بدین اسیوط از صوف گوسفند دستارها بافند که مثل او در عالم نباشد و صوف های باریک که به ولایت عجم آورند و گوند مصری است همه از ای «صعیدالاعلی باشد چه به مصر خود صوف نبافند و من بدین اسیوط فوطه ای دیدم از صوف گوسفند کرده که مثل آن نه به لهور دیدم و نه به ملتان و به شکل پنداشتی حریر است . و از آن جابه شهری رسیدیم که آن را قوص می گفتند و آن جا بناهای عظیم دیدم از سنگ های که هر که آن ببیند تعجب کند ؛ شارستانی کهنه و از سنگ باروی ساخته و اکثر عمارت های آن از سنگ های بزرگ کرده که یکی از آن مقدار بیست هزار من و سی هزار من باشد و عجب آن که به ده پانزده فرسنگی آن موضع نه کوهی است و نه سنگ تا آن ها را از کجا و چگونه نقل کرده باشند . از آن جا به شهری رسیدیم که آن را اخمیم می گفتند ، شهری انبوه و آبادان و مردمی غلبه و حصاری حصین دارد و نخل و بساتین بسیار . بیست روز آن جا مقام افتاد . و جهت آن که دو راه بود یکی بیابان بی آب و دیگر دریا ما متردد بودیم تا به کدام راه برویم . عاقبت به راه آب بر ف تیم به شهری رسیدیم که آن را اسوان می گفتند و بر جانب جنوب این شهر کوهی بود که رود نیل از دهن این کوه بیرون می آمد و گفتند کشتی از این بالاتر نگذرد که آب از جاهای تنگ و سنگ های عظیم فرو می آید . و از این شهر به چهار فرسنگ راه ولایت نوبه بود و مردم آن زمین همه ترسا باشد و هروقت از پیش ملک آن ولایت نزدیک سلطان مصر هدیه ها فرستند و عهود و میثاق کنند که لشکر بدان ولایت نرود و زیان ایشان نکند و این شهر اسوان عظیم محکم است تا اگر وقتی از ولایت نوبه کسی قصدی کند نتواند و مدام آن جا لشکری باشد به محافظت شهر و ولایت ، و مقابل شهر در میان رود نیل جزیره ای است چون باغی و اندر آن خرماستان و زیتون و دیگر اشجار و زرع بسیار است و به دولاب آب دهند و جای با درخت است و آن جا بیست و یک روز بماندم که بیابانی عظیم در پیش بود و دویست فرسنگ تا لب دریا موسم آن بود که حجاج بازگشته بر اشتران به آن جا برسند و ما انتظار آن می داشتیم که چون آن استرها بازگردد به کرایه گیریم و برویم . و چون به شهر اسوان بودم آشنایی افتاد با مردی که او را عبدالله محمدبن فلیج می گفتند مردی پارسا و با صلاح بود و از طریق منطق چیزی می دانست . او مرا معاونت کرد در کرایه گرفتن و همراه بازدید کردن و غیر آن و شتری به یک دینار و نیم کرایه گرفتم و از این شهر روانه شدم پنجم ربیع الاول سنه اثنی و اربعین و اربعمیه . راه سوی مشرقی جنوبی بود . چون هشت فرسنگ بر فتم منزلی بود که آن را ضیقه می گفتند و آن دره ای بود بر صحرا و بر دو جانب او چون دو دیوار از کوه و میانه او مقدار صد ارش گشادگی و در آن گشادگی چاهی کنده اند که آب بسیار برآمده است اما نه آب خوش ، و چون از این منزل بگذرند پنج روز بادیه است که آب نباشد . هر مردی خیکی آب برداشت و بر ف تیم به منزلی که آن را حوضش می گفتند . کوهی بود سنگین و دو سوراخ در آن بود که آب بیرون می آید و همان جا در گودی می ایستد آبی خوش و چنان بود که مرد را در آن سوراخ می بایست شد تا از جهت شتر آب بیرون آورند ، و هفتم روز بود که شتران آب نخورده بودند و نه علف از آن که هیچ نبود و در شبان روزی یک بار فرود آمدندی از آن گاه که آفتاب گرم شدی تا نماز دیگر و باقی می رفتند و این منزل جاها که فرود آیند همه معلوم باشد چه به هر جای فرو نتوانند آمد که چیزی نباشد که آتش بر فروزند و بدان جاها پشگل شتر یابند که بسوزند و چیزی پزند ، و آن شتران گویی می دانستند که اگر کاهلی کنند از تشنگی بمیرند و چنان می رفتند که هیچ به راندن کس محتاج نبود و خودروی در آن بیابان نهایی می رفتند با آن که هیچ اثر راه و نشان پدید نبود . روی فرا مشرق کرده می رفتند و جایی بودی که به پانزده فرسنگ آب می بود اندک و شور و جایی بودی که به سی چهل فرسنگ هیچ آب نبود . هشتم ربیع الاول سنه اثنی و اربعین و اربعمیه به شهر عیذاب رسیدیم و از اسوان تا عیذاب که به پانزده روز آمدیم به قیاس دویست فرسنگ بود . این شهر عیذاب برکناره دریا نهاده است . مسجد آدینه دارد و مردی پانصد در آن باشد و تعلق به سلطان مصر داشت و باجگاهی است که از حبشه و زنگبار و یمن

کشتی ها آن جا آید و از آن جا بر اشتران بارها بدین بیابان که ما گذشتیم برند تا اسوان و از آن جا در کشتی به آب نیل به مصر برند. و بر دست راست این شهر چون روی به قبله کنند کوهی است و پس آن کوه بیبانی عظیم و علف خوار بسیار و خلقی بسیارند آن جا که ایشان را بجاهان گویند و ایشان مردمانی اند که هیچ دین و کیش ندارند و به هیچ پیغمبر و پیشوا ایمان نیاورده اند از آن که از آبادانی دورند و بیابانی دارند که طول آن از هزار فرسنگ زیاده باشد و عرض سیصد فرسنگ و در این همه بعد دو شهرک خرد بیش نیست که یکی را از آن بحر النعام گویند و یکی دیگر را عیذاب. طول این بیابان از مصر است تا حبشه و آن از شمال است تا جنوب و عرض از ولایت توبه تا دریای قلزم از مغرب تا مشرق و این قوم بجاهان در آن بیابان باشند. مردم بد نباشند و دزدی و غارت نکنند. به چهارپای خود مشغول و مسلمانان و غیره کودکان ایشان را بدزدند و به شهرهای اسلام برند و بفروشند. و این دریای قلزم خلیجی است که از محیط به ولایت عدن شکافته است و در جانب شمال تا آن جا که این شهرک قلزم است پیامده و این دریا را هر جا که شهری برکنارش است بدان شهر باز می خوانند مثلاً جایی به قلزم باز می خوانند و جایی به عیذاب و جایی به بحر النعام. گفتند در این دریا زیادت از سیصد جزیره باشد و از آن جزایر کشتی ها می آیند و روغن و کشک می آورند. و گفتند آن جا گاو و گوسپند بسیار دارند و مردم آن جا گویند مسلمانند بعضی تعلق به مصر دارند و بعضی به یمن. و در این شهرک عیذاب آب چاه و چشمه نباشد الا آب باران و اگر گاهی آب باران منقطع باشد آن جا بجاهان آب آرند و بفروشند و تا سه ماه که آن جا بودم یک خیک آب به یک درم خریدیم و به دو درم نیز از آن که کشتی روانه نمی شد. باد شمال بود و مارا باد جنوب می بایست. مردم آن جا آن وقت که مرا دیدند گفتند مارا خطیبی می کن. با ایشان مضایقه نکردم و با ایشان در آن مدت خطابت می کردم تا آن گاه که موسم رسید و کشتی ها روی به شمال نهادند و بعد از آن به جده شدم. گفتند شتر نجیب هیچ جای چنان نباشد که در آن بیابان و از آن جا به مصر و حجاز برند و در این شهر عیذاب مردی مرا حکایت کرد که بر قول او اعتماد داشتم، گفت وقتی کشتی از این شهر سوی حجاز می رفت و شتر می بردند. به سوی امطر مکه و من در آن کشتی بودم شتری از آن بمرم. مردم آن را به دریا انداختند، ماهی در حال آن را قو برد چنان که یک پای شتر قدری بیرون از دهانش بود ماهی دیگر آمد و آن ماهی را که شتر فرو برده بود فرو برد که هیچ اثر از آن فرو پدید نبود و گفت آن ماهی را قرش می گفتند. هم بدین شهر پوست ماهی دیدم که به خراسان آن راشفق می گویند و گمان می بردیم به خاسان که ان نوعی از سوسمار است تا آن جا بدیدم که ماهی بود و همه پرها که ماهی را باشد داشت. در وقتی که من به شهر اسوان بودم دوستی داشتم که نام او ذکر کرده ام در مقدمه او را ابو عبدالله محمد بن فلیح شهر اسوان بودم دوستی داشتم که نام او ذکر کرده ام در مقدمه او را ابو عبدالله محمد بن فلیح می گفتند چون از آن جا به عیذاب می آمدم نامه نوشته بود به دوستی با وکیلی که او را به شهر عیذاب بود که آنچه ناصر خواهد به وی دهد و خطی بستاند تا وی را محسوب باشد. من چون سه ماه در این شهر عیذاب بماندم و آنچه داشتم خرج کرده شد از ضرورت آن کاغذ را بدان شخص دادم. او مردی کرد و گفت والله او را پیش من چیز بسیار است چه می خواهی تابه تو دهم تو به من خط ده. من غجب کردم از نیک مردی آن محمد فلیح که بی سابقه با من آن همه نیکویی کرد و اگر مردی بی باک بودمی و روا داشت می مبلغی مال از آن شخص به واسطه آن کاغذ بستیدمی. غرض من از آن مرد صد من آرد بستدم و آن مقدار را آن جا عزتی تمام است و خطی بدان مقدار به وی دادم و او آن کاغذ که من نوشته بودم به اسوان فرستاد و پیش از آن که من از شهر عیذاب بروم جواب آن محمد فلیح باز رسید که آن چه مقدار باشد هر چند که او خواهد و از آن من موجود باشد بدو ده و اگر از آن خویش بدهی عوض با تو دهم که امیر المومنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه فرموده است المومن لایکون محتشماً و لا مغتتماً. و این فصل بدان نوشتم تا خوانندگان بدانند که مردم را بر مردم اعتماد است و کرم هر جای باشد و جوانمردان همیشه بوده اند و باشند.

جده شهری بزرگ است و باره ای حصین دارد بر لب دریا و در او پنج هزار مرد باشد، بر شمال دریا نهاده است و بازارها نیک دارد و قبله مسجد آدینه سوی مشرق است و بیرون از شهر هیچ عمارت نیست الا

مسجدي که معروف است به مسجد رسول الله عليه الصلوة والسلام و دو دروازه است شهر را یکی سوی مشرق که رو با مکه دارد و دیگر سوی مغرب که رو با دریا دارد و اگر از جده بر لب دریا سوی جنوب بروند به یمن رسند به شهر صعده و تا آن جا پنجاه فرسنگ است و اگر سوی شمال روند به شهر جار رسند که از حجاز است و بدین شهر جده نه درخت است و زرع ، هر چه به کار آید از رستا آرند و از آن جا تا مکه دوازده فرسنگ است و اگر سوی شمال روند به شهر جار رسند که از حجاز است و بدین شهر جده نه درخت است و زرع ، هر چه به کار آید از رستا آرند و از آن جا تا مکه دوازده فرسنگ است و امیر جده بنده امیر جده شدم و با من کرامت کرد و آن قدر باجی که به من می رسید از من معاف داشت و نخواست ، چنان که از دروازه مسلم گذر کردم خبری به مکه نوشت که این مردی دانشمند است از وی چیزی نشاید ستیدن . روز آدینه نماز دیگر از جده برفتم یکشنبه سلخ جمادی الاخر به در شهر مکه رسیدیم و از نواحی حجاز و یمن خلق بسیار عمره را در مکه حاضر باشد اول رجب و آن موسمی عظیم باشد و عید رمضان همچنین و به وقت حج بیایند و چون راه ایشان نزدیک و سهل است هر سال سه بار بیایند .

* * *

صفت شهر مکه شرفها الله تعالى : شهر مکه اندر میان کوه ها نهاده است بلند و هر جانب که به شهر روند تا به مکه برسند نتوان دید و بلندترین کوهی که به مکه نزدیک است کوه ابوقیس است و آن چون گنبدی گرد است چنان که اگر از پای آن تیری بیاندازند بر سر رسد و در مشرقی شهر افتاده است چنان که چون در مسجد حرام باشند به دی ماه آفتاب از سر آن بر آید و بر سر آن میلی است از سنگ برآورده گویند ابراهیم علیه السلام برآورده است . و این عرصه که در میان کوه است شهر است دو تیر پرتاب در دو بیش نیست ، و مسجد حرام به میانه این فراخای اندر است و گرد بر گرد مسجد حرام شهر است و کوچه ها و بازارها ، و هر کجا رخنه ای به میان کوه در است دیوار باره ساخته اند و دروازه بر نهاده ، و اندر شهر هیچ درخت نیست مگر بر در مسجد حرام که سوی مغرب است که آن رباب ابراهیم خوانند . بر سر جاهی درختی چند بلند است و بزرگ شده ، و از مسجد حرام بر جانب مشرق بازاری بزرگ کشیده است از جنوبسوی شمال و بر سر بازار جنوب کوه ابوقیس است و دامن کوه ابوقیس صفاست و آن چنان است که دامن را همچون درجات بزرگ کرده اند و سنگ ها به ترتیب رانده کهر آن آستان ها روند خلق و دعا کونند و آنچه می گویند صفا و مروه کنند آن است . و به آخر بازار از جانب شمال کوه مروه است و آن اندک بالای است و بر او خانه ای بسیار ساخته اند و در میان شهز است . و در این بازار بدون از این سر تابدانسر ، و چون کسی عمره خواهد کرد از جای دور آید به نیم فرسنگی مکه هر جا میل ها کرده اند و مسجد ها ساخته اند که عمره خواهد کرد از جای دور آید به نیم فرسنگی مکه هر جا مطل ها کرده اند و مسجدها ساخته که عمره را از آن جا احرام گیرند ، و احرام گرفتن آن باشد که جامه دوخته از تن بیرون کنند و ازاری بر میان بندند و ازاری دیگر یا جادری بر خویشتن در پیچند و به آوازی بلند می گویند که لبی: اللهم لبیک و سوی مکه می آیند . و اگر کسی به مکه باشد و خواهد که عمره کند تابدان میل بوردن و از آن جا اغرام گیرد و لبیک می زند و همکه در آید به نیت عمره و چونه شهر آید به مسجد حرام در آید و نزدیک خانه بود و بر دست راست بگردد چنان که خانه بر دست چپ او باشد و بدان رکن شود که حجرالاسود در اوست و حجر را بوسه دهد و از حجر بگذرد و بر همان ولا بگردد و باز به حجر رسد و بوسه دهد یک طوف باشد و بر این ولا هفت طوف کند سه بار به تعجیل بدوود و چهار بار آهسته برود و چون طواف تمام شد به مقام ابراهیم علیه السلام رود که برابر خانه است و از پس مقام بایستد چنان که مقام مابین او و خانه باشد و آن جا دو رکعت نماز بکند آن را نماز طواف گویند . پس از آن در خانه زمزم شود و از آب بخورد یا به روی بمالد و از مسجد حرام به باب الصفا بیرون شود و آن دری است از درهای مسجد که چون از آن جا بیرون شوند کوه صفاست ، بر آن آستانه های کوه صفا شود ، و روی به خانه کند و دعا کند و دعا که معلوم است ، چون خوانده باشد فرود آید و در این بازار سوی مروه برود و آن چنان باشد که از جنوب سوی شمال رود . و در این بازار رکه می رود بر درهای مسجد حرام می گردد ، و اندر این بازار

آن جا که رسول علیه الصلوٰۃ و السلام سعی کرده است و شتافته و دیگران را شتاب فرموده گامی پنجاه باشد ، بر دو طرف این موضع چهار مناره است از دو جانب که مردم مکه از کوه صفا به میان آن دو مناره رسند از آن جا بشتابند تا میان دو مناره دیگر که از آن طرف بازار باشد و بعد از آن دو مناره رسند از آن جا بشتابند تا میان دو مناره دیگر رکه از آن طرف بازار باشد و بعد از آن آهسته روند تا به کوه مروه و چون به آستانه ها رسند بران جا روند و آن دعا که معلوم است بخوانند و بازگردند و دیگر بار در همین روز در آیند چنان که چهار بار از صفا به مروه شوند و سه بار از مروه به صفا چنان که هفت بار از آن بازار گذشته باشند . چون از کوه مروه فرود آیند همان جا بازاری است بیست دکان روبروی باشند همه حجام نشسته موی سر تراشند ، چون عمره تمام شد و از حرم بیرون آیند . در این بازار بزرگ که سوی مشرق است و آن را سوق العطارین گویند بناهای نیکوست و همه دارو فروشان باشند ، و در مکه دو گرمابه است فرش آن سنگ سبز که فسان می سازند ، و چنان تقدیر کردم که در مکه دو هزار مرد شهری بیش نباشد باقی قریب پانصد مرد غربا و مجاوران باشند. در آن وقت خود قحط بود و شانزده من گندم به یک دینار مغربی بود ، و مبلغی از آن جا رفته بودند ، و اندر شهر مکه اهل هر شهری را ز بلاد خراسان و ماوراءالنهر و عراق و غیره سراها بوده اما اکثر آن خراب بود و ویران ، و خلفای بغداد عمارت های بسیار و بناهای نیکو کرده اند آن جا و در آن وقت که ما رسیدیم بعضی از آن خراب شده بود و بعضی ملک ساخته بودند . آب چاه های مکه همه شور و تلخ باشد چنان که نتوان خورد اما حوض ها و مصانع بزرگ بسیار کرده اند که هر یک از آن به مقدار ده هزار دینار برآمده باشد و آن وقت به آب باران که از دره ها فرو می آید پر می کرده اند و در آن تاریخ که ما آن جا بودیم تهی بودند ، و یکی که امیر عدن بود و او را پسر شاد دل می گفتند آبی در زیر زمین به مکه آورده بود و اموال بسیار بر آن صرف کرده و در عرفات بر آن کشت وزرع کرده بودند و آن آب را بر آن جا بسته بودند و پالیزها ساخته و الا اندکی به مکه می آمد و به شهر نمی رسید و حوضی ساخته اند که آن آب در آن جا جمع می شود و سقایان آن را برگیرند و به شهر آورند و فروشند ، و به راه رفته به نیم فرسنگی چاهی است که آن را بیرالزاهد گویند و آن جا مسجدی نیکوست آب آن چاه خوش است و سقایان از آن جا نیز بیاورند و به شهر بفروشند . هوای مکه عظیم گرم باشد و آخر بهمن ماه قدیم خیار و بادرنگ و بادنجان تازه دیدم آن جا ، و این نوبت چهارم که به مکه رسیدم غره رجب سنه اثنی و اربعین و اربعماه تا بیستم ذی الحجه به مکه مجاور بودم. پانزدهم فروردین قدیم انگور رسیده بود و از رستا به شهر آورده بودند و در بازار می فروختند و اول اردیبهشت خریزه فراوان رسیده بود و خود همه میوه ها به زمستان آن جا یافت شود و هرگز خالی نباشد .

صفت زمین عرب و یمن : چون از مکه به جانب جنوب روند به یک نزل به ولایت یمن رسند و تالب دریا همه ولایت یمن است و زمین یمن و حجاز به هم پیوسته است . هر دو ولایت تازی زبانند و در اصطلاح زمین یمن را حمیر گویند و زمین حجاز را عرب ، و سه جانب این هر دو زمین دریاست ، و این زمین چون جزیره ای است اول جانب شرقی آن دریای بصره است و غربی دریای قلزم که ذکر آن در مقدمه رفت که خلیجی است و جانب جنوبی دریای محیط است ، و طول این جزیره که یمن و حجاز است از کوفه باشد تا عدن مقدار پانصد فرسنگ از شمال به جنوب و عرض آن که از مشرق به مغرب است از عمان است تا به جاز مقدار چهار صد فرسنگ باشد و زمین عرب از کوفه تا مکه است و زمین حمیر از مکه تا عدن ، و در زمین عرب آبادانی اندک است و مردمانش بیابانی و صحرا نشینند و خداوند ستور چهارپا و خیمه . و زمین حمیر سه قسم است یک قسم را از آن تهامه گویند و این ساحل دریای قلزم است بر جانب مغرب و شهرها و آبادانی بسیار است چون صعده و زبید و صنعا و غیره . و این شهرها بر صحراست و پادشاه آن بنده حبشی بود از آن پسر شاددل ، و دیگر قسم از حمیر کوهی است که آن را نجد گویند و اندر او دیولاه ها و سردسیر ها باشد و جاهای تنگ و حصارهی محکم . و سیوم قسم از سوی مشرق است و اندر آن شهر های بسیار است چون نجران و عثر و بیشه و غیر آن و اندر این قسم نواحی بسیار است و هر ناحیتی ملکی و ریسی دارد و آن جا سلطانی و حاکمی مطلق نیست . قومی مردم باشند به خود سر و بیش تر دزد و خونی و حرامی ، و این قسم مقدار دویست فرسنگ در صد و پنجاه برآید و خلقی بسیار باشد و همه نوع ، و

قصر غمدان به یمن است به شهری که آن را صنعا گویند و از آن قصر اکنون بر مثال تلی مانده است در میان شهر و آن جا گویند که خداوند این قصر پادشاه همه جهان بوده است . و گویند که در آن تل گنج ها و دفینه ها بسیار است و هیچ کس دست بر آن نیارد بردن نه سلطان و نه رعیت . و عقیق بدین شهر صنعا کنند و آن سنگی است که از کوه ببرند و در میان ریگ بر تابه به آتش بریان کنند و در میان ریگ به آفتابش پرورند و به چرخ به پیارند ، و من به مصر دیدم که شمشیری به سوی سلطان آورده بودند از یمن که دسته و برچک او از یک پاره عقیق سرخ بود مانند یاقوت .

صفت مسجد الحرام و بیت کعبه :گفته ایم که خانه کعبه در میان مسجد حرام و در میان شهر مکه در طول آن است از مشرق به مغرب . و عرض آن شمال به جنوب . اما دیوار مسجد قائمه نیست و رکن ها در مالیده است تا به مدوری مایل است زیرا که چون در مسجد نماز کنند از همه جوانب روی به خانه باید کرد ، و آن جا که مسجد طولانی تر است از باب الندوه که سوی شمال است تا به باب بنی هاشم چهارصد و بیست و چهار ارش است ، و عرضش از باب اندوه که سوی شمال است تا به باب الصفا که سوی جنوب است و فراخ تر جایش سیصد و چهار ارش است و سبب مدوری جای تنگ تر نماید جای فراخ تر ، و همه گرد . برگرد مسجد سه رواق است به پوشش به عمودهای رخم برداشته اند و میان سرای را چهار سو کرده و درازی پوشش که به سوی ساحت مسجد است به چهل و پنج طاق است پهنایش به بیست و سه طاق و عمودهای رخم تمامت صد و هشتاد و چهار است و گفتند این همه عمودها را خلفای بغداد فرمودند از جانب شام به راه دریا بردن و گفتند چون این عمودها به مکه رسانیدند آن ریسمان ها که در کشتی ها و گردونه ها بسته بودند و پاره شده بود چون بغروختند از قیمت آن شصت هزار دینار مغربی حاصل شد و از جمله آن عمودها یکی در آن جاست که باب الندوه گویند ستونی سرخ رخمی است . گفتند این ستون را همسنگ دینار خریده اند و به قیاس آن یک ستون سه هزار من بود . مسجد حرام را هیجده در است همه به طاق ها ساخته اند بر سر ستون های رخم و بر هیچ کدام دری نشانده اند که فراز توان کرد ، بر جانب مشرق چهار در است ، از گوشه شمالی باب النبی و آن به سه طاق است بسته ، و هم بر این دیوار گوشه جنوبی دری دیگر است که آن را هم باب النبی گویند و میان آن دو در صد ارش بیش است و این در به دو طاق است ، و چون از این در بیرون شوی بازار عطاران است که خانه رسول علیه السلام در آن کوی بوده است و بدان در به نماز اندر مسجد شعی . و چون از این در بگذری هم بر این دیوار مشرقی باب علی علیه السلام است و این آن در است امیرالمومنین علی علیه السلام در مسجد رفتی به نماز و این در به سه طاق است . و چون از این در بگذری بر گوشه مسجد مناره ای دیگر است بر سر سعی از آن مناره که به باب بنی هاشم است تا بدین جا بیاید شتافتن و این مناره هم از آن چهارگانه مذکور است . و بر دیوار جنوبی که آن طول مسجد است هفت در است . نخستین بر رکن که نیمگرد کرده اند باب الدقائین است و آن به دو طاق است . و چون اندکی به جانب غربی بر وی دری دیگر است به دو طاق و آن را باب الفسانین گویند ، و همچنان قدری دیگر بروند باب الصفا گویند . و این در را پنج طاق است و از همه این طاق میانین بزرگ تر است و جانب او دو طاق کوچک . و رسول الله علیه السلام از این در بیرون آمده است که به صفا شود و دعا کند و عتبه این طاق میانین سنگی سپید است عظیم و سنگی سیاه بوده است که رسول علیه السلام گرفتند و الصلوه پای مبارک خود بر آن جا نهاده است و آن سنگ نقش قدم متبرک او علیه السلام گرفته و آن نشان قدم را از آن سنگ سیاه ببریده اند و در آن سنگ سپید ترکیب کرده چنان که سرانگشت های پا اندرون مسجد دارد و حجاج بعضی روی بر آن نشان قدم نهند و بعضی پای تبرک را و من روی بر آن نشان نهادن واجب تر دانستم . و از باب الصفا سوی مغرب مقداری دیگر بروند باب السطوی است به دو طاق . و برابر این سرای ابو جهل است که اکنون مستراح است . بر دیوار مغربی که آن عرض مسجد است سه در است . نخست آن گوشه ای که با جنوب دارد باب عروه به دو طاق است . به میانه این ضلع باب ابراهیم علیه السلام است به سه گوشه طاق و بر دیوار شمالی که آن طول مسجد است چهار در است بر گوشه مغربی باب الوسیط است به یک طاق . چون از آن بگذری سوی مشرق باب العجله است به یک طاق . و چون از آن بگذری به میانه ضلع شمالی باب الندوه به دو طاق . و چون از آن بگذری باب المشاوره است به یک

طاق . و چون به گوشه مسجد رسی شمالی مشرقی دری است باب بنی شبیه گویند ، و خانه کعبه به میان ساحت مسجد است مربع طولانی که طولش از شمال به جنوب است و عرضش از مشرق به مغرب و طولش سی ارش است و عرض شانزده و در خانه سوی مشرق است . و چون در خانه روند رکن عراق بر دست راست باشد و رکن حجرالاسود بر دست چپ ، و رکن مغربی جنوبی را رکن یمانی گویند و رکن شمالی مغربی را رکن شامی گویند ، و حجرالاسود در گوشه دیوار به سنگی بزرگ اندر ترکیب کرده اند و در آن جا نشانده چنان که حجرالاسود در گوشه دیوار به سنگی بزرگ اندر ترکیب کرده اند و در آن جا نشانده چنان که چون مردی تمام قامت بایستد با سینه او مقابل باشد . و حجرالاسود به درازی یک دستی و چهار انگشت باشد و به عرض هشت انگشت باشد و شکلش مدور است ، و از حجرالاسود تا در خانه چهار ارش است و آن جا را که میان حجرالاسود و در خانه است ملتزم گویند . و در خانه از زمین به چهار ارش برتر است چنان که مردی تمام قامت بر زمین ایستاده بر عتبه رسد و نردبان ساخته اند از چوب چنان که به وقت حاجت در پیش نهند تا مردم بر آن بروند و در خانه روند و آن چنان است که به فراخی ده مرد بر پهلوی هم به آن جا برتوانند رفت و فرود آیند ، و زمین خانه بلند است بدین مقدار که گفته شد.

صفت کعبه :دری است از چوب ساج به دو مصراع و بالای در شش ارش و نیم است و پهنای هر مصرعی یک گز و سه چهار یک چنان که هر دو مصراع سه گز و نیم باشد ، و روی در و در فراز هم نبشته و بر آن نقره کاری دایره ها و کتابت ها نقاشی مثبت کرده اند و کتابت های به زر کرده و سیم سوخته در رانده و این آیت را تا آخر بر آن جا نوشته :ان اول بیت وضع للناس للذى ببكة الایة و دو حلقه نقره گین بزرگ که از غزنین فرستاده اند بر دو مصراع در زده چنان که دست هر کس که خواهد بدان نرسد و دو حلقه دیگر نقره گین خردتر از آن هم بر دو مصراع در زده چنان که دست هر کس که خواهد بدان رسد و قفل بزرگ از نقره بر این دو حلقه زیرین بگذرانیده که بستن در به آن باشد و تا آن قفل برنگیرند در گشوده نشود .

صفت اندرون کعبه :عرض دیوار یعنی ثخانتش شش شبر است و زمین خانه را فرش از رخام است همه سپید و در خانه سه خلوت کوچک است بر مثال دکان ها یکی مقابل در و دو بر جانب شمال ، و ستون ها که در خانه است و در زیر سقف زده اند همه چوبین است چهارسو تراشیده از چوب ساج الا یک ستون مدور است . و از جانب شمال تخته سنگی رخام سرخ است طولانی که فرش زمین است و می گویند که رسول علیه الصلوة و السلام بر آن جا نماز کرده است و هر که آن را شناسد جهد کند که نماز بر آن جا کند ، و دیوار خانه همه تخت های رخام پوشیده است از الوان . و بر جانب غربی شش محراب است از نقره ساخته و به میخ بر دیوار دوخته هر یکی بالای مردی به تکلف بسیار از زرکاری و سواد سیم سوخته و چنان است که این محراب ها از زمین بلند تر است ، و مقدار چهار ارش دیوار خانه از زمین برتر ساده است و بالاتر از آن همه دیوار از رخام است تا سقف به نقارت و نقاشی کرده و اغلب به زر پوشیده هر چهار دیوار . و در آن خلوت که صفت کرده شد که یکی در رکن عراقی است . و یکی در رکن شامی و یکی در رکن یمانی و در هر بیغوله دو تخته پنج گز و یک گز عرض دارد ، و در آن خلوت که قفای حجرالاسود است دیبای سرخ درکشیده اند . و چون از در خانه در روند بر دست راست زاویه خانه چهارسو کرده مقدار سه گز در سه گز و در آن جا درجه ای است که آن راه بام خانه است و دری نقره گین به یک طبقه بر آن جا نهاده و آن را باب الرحمة خوانند و قفل نقره گین بر او نهاده باشد ، و چون بر بام شدی دری دیگر است افکنده همچون در بامی هر دو روی آن در نقره گرفته . و بام خانه به چوب پوشیده است و همه پوشش را به دیبا در گرفته چنان که چوب هیچ پیدا نیست و بر دیوار پیش خانه از بالای چوب ها کتابه ای است زرین بر دیوار آن دوخته و نام سلطان مصر بر آن نوشته که مکه گرفته و از دست خلفای بنی عباس بیرون برده و آن العزیز لدین الله بوده است . و چهار تخته نقره گین بزرگ دیگری است برابر یکدیگر هم بر دیوار خانه دوخته به مسمارهای نقره گین و بر هر یک نام سلطانی از سلاطین مصر نوشته که هر یک از ایشان به روزگار خود آن تخت ها فرستاده اند . و اندر میان ستون ها سه قندیل نقره آویخته است و پشت خانه به رخام یمانی پوشیده است که همچون بلور است ، و خانه را چهار روزن است به چهار گوشه و بر هر روزنی از آن تخته ای آبگینه نهاده که خانه بدان روشن است و باران فرو نیاید ، و ناودان خانه از جانب شمال

است بر میانه . جای و طول ناودان سه گز است و سرتاسر به زر نوشته است . و جامه ای که خانه بدان پوشیده بود سپیده بود و به دو موضع طرازی را یک گز عرض و میان هر دو طراز ده گز به تقریب و زیر و بالا به همین قیاس چنان که به واسطه دو طراز علو خانه به سه قسمت بود هر یک به قیاس ده گز . و بر چهار جانب جامه محراب های رنگین بافته اند و نقش کرده به زر رشته و پرداخته بر هر دیواری سه محراب یکی بزرگ در میان و دو کوچک بر دو طبرف چنان که بر چ=هار دیوار دوازده محراب است . بر آن خانه بر جانب شمال بیرون خانه دیواری ساخته اند مقدار یک گز و نیم و هر دو سر دیوار تا نزدیک ارکان خانه برده چنان که این دیوار مقوس است چون نصف دایره ای . و میان جای این دیوار از دیوار خانه برده چنان که این دیوار مقوس است چون نصف دایره ای ، و میان جای این دیوار از دیوار خانه مقدار پانزده گز دور است و دیوار و زمین این موضع مرخم کرده اند به رخام ملون و منقش و این موضع را حجر گویند و آن ناودان بام خانه در این حجر ریزد و در زیر ناودان تخته سنگی سبز نهاده است بر شکل محرابی که آب ناودان بر آن افتد و آن سنگ چندان است که مردی بر آن نماز تواند کرد ، و مقام ابراهیم علیه السلام بر آن جاست و آن را در سنگی نهاده است و غلاف چهارسو کرده که بالای مردی باشد از چوب به عمل هرچه نیکوتر و طبل های نقره برآورده و آن غلاف را دو جانب به زنجیرها در سنگ های عظیم بسته و دو قفل بر آن زده تا کسی دست بدان نکند و میان مقام و خانه سی ارش است . بپیر زمزم از خانه کعبه هم سوی مشرق است و برگوشه حجرالاسود است و میان بپیر زمزم و خانه چهل و شش ارش است و بر فراخی چاه سه گز و نیم در سه گز و نیم است و آبش شوری دارد لیکن بتوان خورد ، و سر چاه را حظیره کرده اند از تخته های رخام سپید بالای آن دو ارش ، و چهار سوی خانه زمزم آخرها کرده اند که آب در آن ریزند و مردم وضو سازند و زمین خانه زمزم را مشبک چوبی کرده اند تا آب که می ریزند فرو می رود . و در این خانه سوی مشرق است و برابر خانه زمزم هم از جانب مشرق خانه ای دیگر است مربع و گنبدی بر آن نهاده و آن را سقایۃ الحاج گویند . اندر آن جا خم هانواده باشند که حاجیان از آن جا آب خورند . و از این سقایۃ الحاج سوی مشرق خانه ای دیگر است طولانی و سه گنبد بر سر آن نهاده است و آن را خزانه الزیت گویند . اندر او شمع و روغن و قنادیل باشد . و گرد بر گرد خانه کعبه ستون ها فرو برده اند و بر سر هر دو ستون چوب ها افکنده و بر آن تکلفات کرده از نقارت و نقش و بر آن حلقه ها و قلاب ها آویخته تا به شب شمع ها و چراغ ها بر آن جا نهند و از آن آویزند و آن را مشاغل گویند . میان دیوار خانه کعبه و این مشاعل که ذکر کرده شد صد و پنجاه گز باشد و آن طوافگاه است و جمله خانه ها که در ساحت مسجد الحرام است بجز کعبه معظمه شرفها الله تعالی سه خانه است یکی خانه زمزم و دیگر خزانه الزیت . و اندر پوشش که برگرد مسجد است پهلوی دیوار صندوق هاست از آن هر شهری از بلاد مغرب و مصر و شام و روم و عراقین و خراسان و ماوراءالنهر و غیره . و به چهار فرسنگی از مکه ناحیتی است از جانب شمال که آن را برقه گویند امیر مکه آن جا می نشیند با لشکری که او را باشد و آن جا آب روان و درختان است و آن ناحیتی است در مقدار دو فرسنگ طول و همین مقدار عرض . و من در این سال از اول رجب به مکه مجاور بودم و رسم ایشان است که مدام در ماه رجب هر روز در کعبه بگشایند بدان وقت که آفتاب برآید .

صفت گشودن در کعبه شرفها الله تعالی . کلید خانه کعبه گروهی از عرب دارند که ایشان را بنی شبیه گویند و خدمت خانه را ایشان کنند و از سلطان مصر ایشان را مشاهره و خلعت بودی . و ایشان را رئیسی است که کلید به دست او باشد و تچون او بیاید پنج شش کس دیگر با او باشند چون بدان جا رسند از حاجیان مردی ده بروند و آن نردبان که صفت کرده ایم بگیرند . و بیارند و در پیش نهند و آن پیر بر آن جا رود و بر آستانه بایستد و دو تن دیگر بر آن جا روند و جامه و دیبای زرد را باز کنند یک سر از آن یکی از این دو مرد بگیرند و سری مردی دیگر همچون پرده که آن پیر بیوشند که در گشاید و او قفل بگشاید و از آن حلقه ها بیرون کند و خلقی از حاجیان پیش در خانه ایستاده باشند و چون در باز کنند ایشان دست به دعا بر آرند و دعا کنند و هرکه در مکه باشد چون آواز حاجیان بشنود داند که در حرم گشودند همه خلق به یک بار به آوازی بلند دعا کنند چنان که غلغله ای عظیم در مکه افتد پس آن پیر در اندرون شود و آن دو شخص همچنان آن جامه می دارند و دو رکعت نماز کند و بیاید و هر دو مصراع در باز کند و بر آستانه

بایستد و خطبه برخواند به آوازی بلند و بر رسول الله علیه الصلوٰه و السلام صلوات فرستد و بر اهل بیت او آن وقت آن پیر و یاران او بر دو طرف در خانه بایستند و حاج در رفتن گیرند و به خانه در می روند و هر یک دو رکعت نماز می کنند و بیرون می آیند تا آن وقت که نیمروز نزدیک آید ، و در خانه که نماز کنند روبه در کنند و به دیگر جوانب نیز رواست، وقتی که خانه پر مردم شده بود که دیگر جای نبود که در روند مردم را شمردم هفتصد و بیست مرد بودند . مردم یمن که به حج آیند عامه آن چون هندوان هر یک لنگی بر بسته و موی ها فرو گذاشته و ریش ها بافته و هریک کتاره قطیفی چنان که هندوانه در میان زده و گویند اصل هندوان از یمن بوده است و کتاره قتاله بوده است معرب کرده اند . و در میان شعبان و رمضان و شوال روزهای دوشنبه و پنجشنبه و آدینه در کعبه بگشایند و چون ماه ذی القعدة در آید دیگر در کعبه باز نکنند.

عمره جعرانه . به چهارفرسنگی مکه از جانب شمال جایی است آن را جعرانه گویند مصطفی صلی الله علیه و سلم آن جا بوده است با لشکری . شانزدهم ذی القعدة از آن جا احرام گرفته است و به مکه آمده و عمره کرده . و آن جا دو چاه است یکی را بیر الرسول گویند و یکی را بیر علی بی ابی طالب صلوات الله علیهما و هر دو چاه را آب تمام خوش باشد و میان هردو چاه ده گز باشد و آن سنت برجا دارند و بدان موسم آن عمره بکنند . و نزدیک آن چاه ها کوه پاره ای است که بدان موضع گودها در سنگ افتاده است همچو کاسه ها . گویند پیغمبر علیه الصلوٰه و السلام به دست خود در آن گود آرد سرشته است. خلق که آن جا روند در آن گودها آرد سرشند با آب آن چاه ها ، و همان جا درختان بسیاری است هیزم بکنند و نان پزند و به تبرک به ولایت ها برند ، و همان جا کوه پاره ای بلند است که گویند بلال حبشی بر آن جا بانگ نماز گفته است. مردم بر آن جا روند و بانگ نماز گویند و در آن وقت که من آن جا رفتم غلبه ای بود که زیادت از هزار شتر عماری در آن جا بود تا به دیگر چه رسد و از مصر تا مکه بدین راه که این نوبت آمدم سیصد فرسنگ بود و از مکه تا یمن دوازده سنگ است در دو فرسنگ ، در آن دشت مسجدی بوده است که ابراهیم علیه السلام کرده است و این ساعت منبری خواب از خشت مانده است و چون وقت نماز پیشین شود خطیب بر آن جا رود و خطبه جاری کند پس بانگ نماز بگویند و دو رکعت نماز به جماعت به رسم مسافران بکنند و همه در آن وقت قامتی نماز بگویند و دو رکعت دیگر نماز به جماعت بکنند. پس خطیب بر شتر نشیند و سوی مشرق بروند به یک فرسنگی آن جا کوهی خرد سنگین است که آن را جبل الرحمه گویند بر آن جا بایستند و دعا کنند تا آن وقت که آفتاب فرو رود . و پسر شاددل که امیر عدن بود آب آورده بود از جای دور و مال بسیار بر آن خرج کرده و آب را از آن کوه آورده و به دشت عرفات برده و آن جا حوض ها ساخته که در ایام حج پر آب کنند تا حاج را آب باشد. و هم این شاددل بر سر جمیل الرحمه چهارطاقی ساخته عظیم که روز و شب عرفات بر گنبد آن خانه چراغ ها و شمع های بسیار نهند که از دو فرسنگ بتوان دید ، چنین گفتند که امیر مکه از او هزار دینار بستید که اجازت داد تا آن خانه بساخت. نهم ذی الحجه سنه اثنی و اربعمائه حج چهارم به یاری خدای سبحانه و تعالی بگذاردم ، و چون آفتاب غروب کرد حاج و خطیب از عرفات بازگشتند و یک فرسنگ بیامدند تا به مشعر الحرام و آن جا را مزدلفه گویند بنایی ساخته اند خوب همچون مقصوره که مردم آن جا نماز کنند و سنگ رجم را که به منی اندازند از آن جا بگیرند ، و رسم چنان است که آن شب یعنی شب عید آن جا باشند و بامداد نماز کنند و چون آفتاب طلوع کند به منی روند و حاج آن جا قربان کنند. و مسجدی بزرگ است آن جا که آن مسجد را خیف گویند . و آن روز خطبه و نماز عید کردن به منی رسم نیست و مصطفی صلی الله علیه و سلم نغمه است. روز دهم به منی باشند و سنگ بیندازند و شرح آن در مناسک حج گفته اند . دوازدهم ماه هرکس که عزم بازگشتن داشته باشد هم از آن جا بازگردد و هر که به مکه خواهد بود به مکه رود.

پس از آن از اعرابی شتر کرایه گرفتم تا لحسا و گفتند از مکه تا آن جا به سیزده روز بروند. وداع خانه خدای تعالی کردم روز آدینه نوزدهم ذی الحجه سنه اثنی و اربعین و اربعمائه که اول خردادماه قدیم بود هفت فرسنگ از مکه برفتم مرغزاری بود از آن جا کوهی پدید آمد چون به راه کوه شدیم صحرایی بود و دیه ها بود و چاهی بود که آن را بیرالحسین بن سلامه می گفتند و هوای سرد بود و راه سوی مشرق می

شد . و دوشنبه بیست و دوم ذی الحجه به طایف رسیدیم که از مکه تا آن جا دوازده فرسنگ باشد . طائف ناحیتی است بر سر کوهی . به ماه خرداد چنان سرد بود که در آفتاب می بایست نشست و به مکه خربزه فراخ بود و آنچه قصبه طایف است شهرکی است و حصاری محکم دارد ، بازارکی کوچک و جامعی مختصر دارد و آب روان و درختان نار و انجیر بسیار داشت . قبر عبدالله عباس رضی الله عنه آن جاست به نزدیک آن قصبه و خلفای بغداد آن جا مسجدی عظیم ساخته اند و آن قبر را در گوشه آن مسجد بردست راست محراب و منبر . و مردم آن جا خانه ها ساخته اند و مقام گرفته .

از طائف برفتم و کوه و شکستگی بود که می رفتیم و هر جا حصارکها و دیهک ها بود و در میان شکستها حصارکی خراب به من نمودند اعراب گفتند این خانه ی لیلی بوده است و قصه ی ایشان عجیب است . و از آنجا به حصاری رسیدیم که آن را ثریا می گفتند و از طائف تا آن جا دوازده فرسنگ بود . و از آن جا به ناحیه رسیدیم که آن را ثریا می گفتند آن جا خرماستان بسیار بود و زراعت می کردند با آب چاه و دولاب و در آن ناحیه می گفتند که هیچ حاکم و سلطان نباشد و هر جا رئیسی و مهتری باشد به سر خود و مردم دزد و خونی همه روز بایکدیگر جنگ و خصومت کنند . و از طایف تا آن جا بیست و پنج فرسنگ می داشتند . از آن جا بگذشتم حصاری بود که آن را جزع می گفتند . و در مقدار نیم فرسنگ زمین چهار حصار بود . آنچه بزرگ تر بود که ما آن جا فرود آمدیم آن را حصین بنی نسیر می گفتند و درخت های خرما بود اندک و خانه آن شخص که شتر از او گرفته بودیم در این جزع بود ، پانزده روز آن جا بماندم . خفیر نبود که مارا بگذراند و عرب آن موضع هر قومی را حدی باشد که علف خوار ایشان بود و کسی بیگانه در آن جا نتواند شدن که هر که را که بی خفیر بدرقه باشد و قلاووز نیز گویند . اتفاقا سرور آن اعراب که در راه ما بودند که ایشان را بنی سواد می گفتند به جزع آمد و ما او را خفیر گرفتیم و او را ابوغانم عبس بن العبیر می گفتند با او برفتم . قومی روی به ما نهادند پنداشتند صیدی یافتند چه ایشان هر بیگانه را که بینند صید خوانند چون رئیس ایشان با ما بود چیزی نگفتند و گر نه آن مردی بود ما را هلاک کردند . فی الجمله در میان ایشان یک چندی بماندیم که خفیر نبود که ما را بگذراند و از آن جا خفیری دو بگرفتیم هر یک به ده دینار تا ما را به میان قومی دیگر برد . قومی به عرب بودند که پیران هفتاد ساله مرا حکایت کردند که در عمر خویش بجز شیر شتر چیزی نخورده بودند چه در این بادیه ها چیزی نیست الا علفی شور که شتر می خورد . ایشان خود گمان می بردند که همه عالم چنان باشد ، من از قومی به قومی نقل و تحویل می کردم و همه جا مخاطره و بیم بود الا آن که خدای تبارک و تعالی خواسته بود که ما به سلامت از آن جا بیرون آییم ، به جایی رسیدیم در میان شکستگی که آن را سربا می گفتند ، کوه ها بود هریک چون گنبدی که من در هیچ ولایتی مثل آن ندیدم . بلندی چندان نی که تیر به آن جا نرسد و چون همراهان ما سوسماری می دیدند می کشتند و می خوردند و هرکجا عرب بود شیر شتر می دوشیدند من نه سوسمار توانستم خورد نه شیر شتر و در راه هر جا درختی بود که باری داشت مقداری که دانه ماشی باشد از آن چند دانه حاصل می کردم و بدان قناعت می نمودم ، و بعد از مشقت بسیار و چیزها که دیدیم و رنج ها که کشیدیم به فلج رسیدیم بیست و سیوم صفر . از مکه تا آن جا صد و هشتاد فرسنگ بود . این فلج در میان باده است ناحیتی بزرگ بوده است و لیکن به تعصب خراب شده است . آنچه در آن وقت که ما آن جا رسیدیم آبادان بود مقدار نیم فرسنگ در یک میل عرض بود و در این مقدار چهارده حصار بود و مردمکانی دزد و مفسد و جاهل و این چهارده حصن بدو کرده بودند که مدام میان ایشان خصومت و عداوت بود و ایشان گفتند ما از اصحاب الرسیم که در قرآن ذکر کرده است تعالی و تقدس ، و آن جا چهار کاریز بود و آب آن همه برنخلستان می افتاد و زرع ایشان بر زمین بلند تر بود و بیش تر آب از چاه می کشیدند که زرع را آب دهند و زرع به شتر می کردند نه به گاو آن جا ندیدم و ایشان را اندک زراعتی و هر مردی خود را روزی به ده سیر غله اجری کرده باشد که آن مقدار به نان پزند و از این نماز شام تا دیگر نماز شام همچو رمضان چیز کمی خورند اما به روز خرما خورند و آن جا خرما بس نیکو دیدم به از آن که در بصره و غیره ، و این مردم عظیم درویش و بدبخت باشند با همه درویشی همه روزه جنگ و عداوت و خون کنند ، و آن جا خرمایی بود که میدون می گفتند هر یکی ده درم و هسته که در میانش بود دانگ و نیم بیش نبود و گفتند

اگر بیست سال بنهند تباه نشود ، و معامله نباشد و هیچ چیز از دنیاوی با من نبود الا دو سله کتاب و ایشان مردمی گرسنه و برهنه و جاهل بودند هر که به نماز می آمد البته با سپر و شمشیر بود و کتاب نمی خریدند . مسجدی بود که ما در آن جا بودیم اندک رنگ و شجره و لاجورد با من بود بر دیوار آن مسجد بیتی نوشتیم و برگ شاخ و برگی در میان آن بردم ایشان بدیدند عجب داشتند و همه اهل حصار جمع شدند و به تفرج آن آمدند و مرا گفتند که اگر محراب این مسجد را نقش کنی صد من خرما به تو دهیم و صد من خرما نزدیک ایشان ملکی بود ، چه تا من آن جا بودم از عرب لشکری به آن جا آمد و از ایشان پانصد من خرما خواست قبول نکردند و جنگ کردند. ده تن از اهل حصار کشته شد و هزار نخل بریدند و ایشان ده من خرما ندادند ، چون با من شرط کردند من آن محراب نقش کردم و آن صد من خرما فریاد رس ما بود که غذا نمی یافتیم و از جان ناامید شده بودیم که تصور نمی توانستیم کرد که از آن بادیه هرگز بیرون توانیم افتاد چه به هر طرف که آبادانی داشت دویست فرسنگ بیابان می بایست برید مخوف و مهلک و در آن چهار ماه هرگز پنج من گندم به یک جا ندیدم ، تا عاقبت قافله ای از یمامه که ادیم گیرد و به لحسا برد که ادیم از یمن به این فلج آرند و به تجار فروشند . عربی گفت من تو را به بصره برم و با من هیچ نبود که به کرا بدهم و از آن جا تا بصره دویست فرسنگ و کرای شتر یک دینار بود از آن که شتری نیکو به دو سه دینار می فروختند مرا چون نقد نبود و به نسبه می بردند گفت سی دینار در بصره بدهی تو را بریم . به ضرورت قبول کردم و هرگز بصره ندیده بودم . پس آن عربان کتاب های من بر شتر نهادند و برادرم را به شتر نشانند و من پیاده برفتم روی به مطلع بنات النعش ، زمینی هموار بود بی کوه و پشته . هر کجا زمین سخت تر بود آب باران در او ایستاده بود و شب و روز می رفتند که هیچ جا اثر راه پدید نبود الا بر سمع می رفتند و عجب آن که بی هیچ نشانی ناگاه به سرچاهی رسیدندی که آب بود . القصه به چهار شبانه روز به یمامه آمدیم . به یمامه حصار بود بزرگ و کهنه . از بیرون حصار شهری است و بازاری و از هرگونه صنایع در آن بودند و جامعی نیک و امیران آن جا از قدیم بازار علویان بوده اند و کسی آن ناحیت از دست آن ها نگرفته بود از آن که آن جا خود سلطان و ملکی قاهر نزدیک نبود و آن علویان نیز شوکتی داشتند که از آن جا سیصد چهارصد سوار برنشستی و زیدی مذهب بودند و در قامت گویند محمد و علی خیر البشر و حی علی خیر العمل و گفتند مردم آن شهر شریفیه باشند ، و بدین ناحیت آب های علی خیر البشر و حی علی خیر العمل و گفتند مردم آن شهر شریفیه باشند ، و بدین ناحیت آب های روان است از کارطز و نخلستان و گفتند چون خرما فراخ شود یک هزار من به یک دینار باشد و از یمامه به لحسا چهل فرسنگ می داشتند و به زمستان توان رفت که آب باران جاها باشد که بخورند و به تابستان نباشد . لحسا شهری است بر صحرای نهاده که از هرجانب که بدان جا خواهی رفت بادیه عظیم ببايد برید و نزدیک تر شهری از مسلمانی که آن را سلطانی است به لحسا بصره است و از لحسا تا بصره صد و پنجاه فرسنگ است و هرگز به بصره سلطانی نبوده است که قصد لحسا کند .

صفت لحسا . شهری است که همه سواد و روستای او حصارى است و چهارباروی قوی از پس یکدیگر در گرد او کشیده است از گل محکم هر دو دیوار قرب یک فرسنگ باشد و چشمه های آب عظیم است در آن شهر که هریک پنج آسیا گرد باشد و همه این آب در ولایت برکار گیرند که از دیوار بیرون نشود و شهری جلیل در میان این حصار نهاده است با همه آلتی که در شهرهای بزرگ باشد . در شهر بیش از بیست هزار مرد سپاهی باشد و گفتند سلطان آن مردی شریف بود و آن مردم را از مسلمانی بازداشته بود و گفته نماز و روزه از شما برگرفتم و دعوت کرده بود آن مردم را که مرجع شما جز با من نیست و نام او ابوسعید بوده است و چون از اهل آن شهر پرسند که چه مذهب داری گوید که ما بوسعیدی ایم . نماز نکنند و روزه ندارند و لیکن بر محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم و پیغامبری او مقررند . ابوسعید ایشان را گفته است که من باز پیش شما آیم یعنی بعد از وفات و گور او به شهر لحسا اندر است و مشهدی نیکو جهت ساخته اند و وصیت کرده است فرزندان خود را که مدام شش تن از فرزندان من این پادشاهی نگاه دارند و محافظت کنند رعیت را به عدل و داد و مخالفت یکدیگر نکنند تا من باز آیم . اکنون ایشان را قصری عظیم است که دارالملک ایشان است و تختی که شش وزیر دارند پس این شش ملک بر یک تخت بنشینند و

شش وزیر بر تختی دیگر و هرکار که باشد به کنکاج یکدیگر می سازند و ایشان را در آن وقت سی هزار بنده درم خریده زنگی و حبشی بود و کشاورزی و باغبانی می کردند و از رعیت عشر چیزی نخواستند و اگر کسی درویش شدی یا صاحب قرض ، او را تعهد کردند تا کارش نیکو شدی و اگر زری کسی را بر دیگری بودی بیش از ماهیه او طلب نکردندی ، و هر غریب که بدان شهر افتد و صنعتی داند چندان که کفاف او باشد مایه بدادندی تا او اسباب و آلتی که در صنعت او به کار آید بخردی و به مراد خود زر ایشان که همان قدر که ستده بودی باز دادی و اگر کسی از خداوندان ملک و اسباب را ملکی خراب شدی و قوت آبادان کردن نداشتی ایشان غلامان خود را نامزد کردند که بشدندی و آن ملک و اسباب آبادان کردند و از صاحب ملک هیچ نخواستندی ، و آسیاها باشد در لحسا که ملک باشد به سوی رعیت غله آرد کنند که هیچ نستانند و عمارت آسیا و مزد آسیابان از مال سلطان دهند ، و آن سلاطین را سادات می گفتند و وزرای ایشان را شائره ، و در شهر لحسا مسجد آدینه نبود و خطبه و نماز نمی کردند الا آن که مردی عجمی آن جا مسجدی ساخته بود نام آن مرد علی بن احمد مردی مسلمان حاجی بود و متمول و حاجیان که بدان شهر رسیدندی او تعهد کردی ، و در آن شهر خرید و فروخت و داد و ستد به سرب می کردند و سرب در زنبیل ها بود در هر زنبیلی شش هزار درم سنگ . چون معامله کردند زنبیل شمردندی و همچنان برگرفتندی و آن نقد کشتی از آن برون نبردی و آن جا فوطه های نیکو بافند و به بصره برند و به دیگر بلاد ، اگر کسی نماز کند او را باز ندارند و لیکن خود نکنند . و چون سلطان برنشیند هر که باوی سخن گوید او را جواب خوش دهد و تواضع کند و هرگز شراب نخورند ، و پیوسته اسبی تنگ بسته با طوق و سر افسار به در گورخانه ابوسعید به نوبت بداشته باشند روز و شب یعنی چون ابوسعید برخیزد بر آن اسب نشیند ، و گویند ابوسعید گفته است فرزندان خویش را که چون من بیایم و شما مرا باز نشناسید نشان آن باشد که مرا با شمشیر من بر گردن بزنید اگر من باشم در حال زنده شوم و آن قاعده بدان سبب نهاده است تا کسی دعوی بوسعیدی نکند ، و یکی از آن سلطانان در ایام خلفای بغداد با لشکر به مکه شده است و شهر مکه ستده و خلقی مردم را در طواف در گرد خانه کعبه بکشته و حجرالاسود از رکن بیرون کرده به لحسا بردند و گفته بودند که این سنگ مقناطیس مردم است که مردم را از اطراف جهان به خویشتن می کشد و ندانسته اند که شرف و جلالت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم بدان جا می کشد که حجر از بسیار سال ها باز آن جا بود و هیچ کس به آن جا نمی شد ، و آخر حجرالاسود از ایشان باز خریدند و به جای خود بردند ، در شهر لحسا گوشت همه حیوانات فروشند چون گربه و سگ و خر و گاو و گوسپند و غیره و هرچه فروشند سر و پوست آن حیوان نزدیک گوشتش نهاده باشد تا خریدار داند که چه می خرد و آن جا سگ را فربه کنند همچون گوسپند معلوف تا از فربهی چنان شود که بتواند رفتن. بعد از آن می کشند و می خورند .

و چون از لحسا به جانب مشرق روند هفت فرسنگی دریاست . اگر در دریا بروند بحرین باشد و آن جزیره ای است پانزده فرسنگ طول آن و شهری بزرگ است و نخلستان بسیار دارد و مروارید از آن دریا برآوردند و هرچه غوامان برآوردندی یک نیمه سلاطین لحسا را بودی ، و اگر از لحسا سوی جنوب بروند به عمان رسند و عمان بر زمین عرب است و لیکن سه جانب او بیابان و بر است که هیچ کسی آن را نتواند بریدن و ولایت عمان هشتاد فرسنگ در هشتاد فرسنگ است و گرمسیر باشد و آن جا جوز هندی که نارگیل گویند روید ، و اگر از عمان به دریا روی فرا مشرق روند به بارگاه کیش و مکران رسند و اگر سوی جنوب روند به عدن رسند ، و اگر جانب دیگر به فارس رسند ، و به لحسا چندان خرما باشد که ستوران را به خرما فربه کنند که وقت باشد که زیادت از هزار من به یک دینار بدهند ، و چون از لحسا سوی شمال روند به هفت فرسنگی ناحیتی است که آن را قطیف می گویند و آن نیز شهری بزرگ است و نخیل بسیار دارد ، و امیری عرب به در لحسا رفته بود و یک سال آن جا نشسته و از آن چهار باره که دارد یکی ستده و خیلی غارت کرد و چیزی به دست نداشته بود با ایشان و چون مرا بدید از روی نجوم پرسید که آیا من می خواهم که لحسا بگیرم توانم یا نه که ایشان بی دینند . من هرچه مصلحت بود می گفتم و نزدیک من هم بدویان با اهل لحسا نزدیک باشند به بی دینی که آن جا کس باشد که به یک سال آب بر دست نزنند و این معنی که تقریر

کردم از سر بصیرت گفتم نه چیزی از اراجیف که من نه ماه در میان ایشان بودم به یک دفعه نه به تفاریق و شیر که نمی توانستم خورد و از هرکجا آب خواستمی که بخوردم شیر بر من عرض کردند و چون نستدمی و آب خواستمی گفتندی هرکجا آب بینی آب طلب کنی که آن کس را باشد که آب باشد و ایشان همه عمر هرگز گرمابه ندیده بودند و نه آب روان .

اکنون با سرکاکیت رویم . از یمامه چون به جانب بصره روانه شدیم به هر منزل که رسیدیم جای آب بودی جای نبودی تا بیستم شعبان سنه ثلث و اربعین واربعمایه به شهر بصره رسیدیم دیوار عظیم داشت الا آن جانب که با آب بود دیوار نبود و آن شط است و دجله و فرات که به سرحد اعمال بصره هم می رسند و چون آب حویزه نیز به ایشان می رسد آن را شط العرب می گویند . و از این شط العرب دو جوی عظیم برگرفته اند که میان فم هر دو جوی یک فرسنگ باشد و هر دو را بر صوب قبله برانده مقدار چهار فرسنگ و بعد از آن سرهر دو جوی با هم رسانیده و مقدار یک فرسنگ دیگر یک جوی را هم به جانب جنوب برانده و از این نهرها جوی های بی حد برگرفته اند و به اطراف به در برده و بر آن نخلستان و باغات ساخته ، و این دو جوی یکی بالاتر است و آن مشرقی شمال باشد نهر معقل گویند و آن که مغربی و جنوبی است نهر ابله ، و از این دو جوی جزیره ای بزرگ حاصل شده است که مربع طولانی است و بصره بر کناره ضلع اقصا از این مربع نهاده است و بر جانب جنوبی مغربی بصره بریه است چنان که هیچ آبادانی و آب و اشجار نیست ، و در آن وقت که آن جا رسیدیم شهر اغلب خراب بود و آبادانی ها عظیم پراکنده که از محله ای تا محله ای مقدار نیم فرسنگ خرابی بود اما در و دیوار محکم و معمور بود و خلق انبوه و سلطان را دخل بسیار حاصل شدی ، و در آن وقت امیر بصره پسر اباکالنجر دیلمی بود که ملک پارس بود . وزیرش مردی پارسی بود و او را ابومنصور شهردان می گفتند ، و هر روز در بصره به سه جای بازار بودی اول روز در یک جا داد و ستد کردند که آن را سوق الخراعه گفتندی و میانه روز به جایی که آن را سوق عثمان گفتندی و آخر روز جایی که آن را سوق القداحین گفتندی ، و حال بازار آن جا چنان بود که آن کس را چیزی بودی به صراف دادی و از صراف خط بستدی و هر چه بایستی بخردی و بهای آن بر صراف حواله کردی و چندان که در آن شهر بودی بیرون از خط صراف چیزی ندادی ، و چون به آن جا رسیدیم از برهنگی و عاجزی به دیوانگان مانده بودیم و سه ماه بود که موی سر باز نکرده بودیم و خواستم که در گرمابه روم باشد که گرم شوم که هوا سرد بود و جامه نبود و من و برادر هر یک به لنگی کهنه پوشیده بودیم و پلاس پاره ای در پشت بسته از سرما ، گفتم اکنون ما را که در حمام گذارد . خرجینکی بود که کتاب در آن می نهادم و بفروختم و از بهای آن درمکی چند سیاه در کاغذی کردم که به گرمابه بان دهم تا باشد که ما را دمکی زیادت تر در گرمابه بگذارد که شوخ از خود باز کنم . چون آن درمک ها پیش او نهادم در ما نگرست پنداشت که ما دیوانه ایم . گفت بروید که هم اکنون مردم از گرمابه بیرون آیند و نگذاشت که ما به گرمابه در رویم . از آن جا با خجالت بیرون آمدیم و به شتاب بر فتم . کودکان به بازی می کردند پنداشتند که ما دیوانگانیم در پی ما افتادند و سنگ می انداختند و بانگ می کردند . ما به گوشه ای باز شدیم و به تعجب در کار دنیا می نگریستیم و مکاری از ما سی دینار مغربی می خواست و هیچ چاره ندانستیم جز آن که وزیر ملک اهواز که او را ابوالفتح علی بن احمد می گفتند مردی اهل بود و فضل داشت از شعر و ادب و هم گرمی تمام به بصره آمده با ابناء و حاشیه و آن جا مقام کرده اما در شغلی نبود . پس مرا در آن حال با مردی پارسی که هم از اهل فضل بود آشنایی افتاده بود و او را با وزیر صحبتی بودی و هر وقت نزد او تردد کردی و این پارسی هم دست تنگ بود و وسعتی نداشت که حال مرا مرمتی کند ، احوال مرا نزد وزیر باز گفت . چون وزیر بشنید مردی را با اسبی نزدیک من فرستاد که چنان که هستی بر نشین و نزدیک من آی . من از بدحالی و برهنگی شرم داشتم و رفتن مناسب ندیدم . رقعہ ای نوشتم و عذری خواستم و گفتم که بعد از این به خدمت رسم و غرض من دو چیز بود یکی بینوایی دوم گفتم همانا او را تصور شود که مرا د فضل مرتبه ای است زیادت تا چون بر رقعہ من اطلاع یابد قیاس کند که مرا اهلیت چیست تا چون به خدمت او حاضر شوم خجالت نبرم . در حال سی دینار فرستاد که این را به بهای تن جامه بدهید . از آن دو دست جامه نیکو ساختم و روز سیوم به مجلس وزیر شدیم . مردی اهل و ادیب و فاضل و نیکو

منظر و متواضع دیدیم و متدین و خوش سخن و چهار پسر داشت مهترین جوانی فصیح و ادیب و عاقل و او را رئیس ابوعبدالله احمد بن علی بن احمد گفتندی مردی شاعر و دبیر بود و خردمند و پرهیزکار ، ما را نزدیک خویش بازگرفت و از اول شعبان تا نیمه رمضان آن جا بودیم و آن چه آن اعرابی کرای شتر بر ما داشت به سی دینار هم این وزیر بفرمود تا بدو دادند و مرا از آن رنج آزاد کردند ، خدای تبارک و تعالی ما را به انعام و اکرام به راه دریا گسیل کرد چنان که در کرامت و فراغ به پارس رسیدیم از برکات آن آزاد مرد که خدای عز وجل از آزادمردان خشنود باد .

در بصره به نام امیرالمومنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه سیزده مشهد است یکی از آن مشهد بنی مازن گویند و آن آن است که در ربیع الاول سنه خمس و ثلثین از هجرت نبی علیه الصلوٰه و السلام امیرالمومنین علی صلوات الله علیه به بصره آمده است و عایشه رضی الله عنها به حرب آمده بود و امیرالمومنین علیه السلام دختر مسعود نهشلی را لیلی به زنی کرده بود و این مشهد سرای آن زن است و امیرالمومنین علیه السلام هفتاد و دو روز در آن خانه مقام کرد و بعد از آن به جانب کوفه بازگشت . و دیگر مشهدی است در پهلوی مسجد جامع که آن را مشهد باب الطیب گویند ، و در جامع بصره چوبی دیدم که درازی آن سی ارش بود و غلیظی آن پنج شبر و چهار انگشت بود و یک سر آن غلیظ تر بود و از چوب های هندوستان بود . گفتند که امیرالمومنین علیه السلام آن چوب را برگرفته است و آن جا آورده است ، و باقی این یازده مشهد دیگر هر یک به موضعی دیگر بود و همه را زیارت کردم ، و بعد از آن که حال دنیاوی ما نیک شده بود هر یک لباسی پوشیدیم روزی به در آن گرمابه شدیم که ما را در آن جا نگذاشتند . چون از در دررفتیم گرمابه بان و هرکه آن جا بودند همه برپای خاستند و بایستادند چندان که ما در حمام شدیم و دلاک و قیم درآمدند و خدمت کردند و به وقتی که بیرون آمدیم هر که در مسلخ گرمابه بود همه برپای خاسته بودند و نمی نشستند تا ما جامه پوشیدیم و بیرون آمدیم و در آن میانه حمامی به یاری از آن خود می گوید این جوانانند که فلان روز ما ایشان را در حمام نگذاشتیم و گمان بردند که ما زبان ایشان ندانیم من به زبان تازی گفتم که راست می گویی ما آنیم که پلاس پاره ها در پشت بسته بودیم آن مرد خجل شد و عذرهای خواست و این هر دو حال در مدت بیست روز بود و این فصل بدان آوردم تا مردم بدانند که به شدتی که از روزگار پیش آید نباید نالید و از فضل و رحمت آفریدگار جل جلاله و عم نواله ناامید نباید شد که او تعالی رحیم است.

صفت مد و جزر بصره و جوی های آن : دریای عمان را عادت است که در شبان روزی دو باره مد برآورد چنان که مقدار ده گز آب ارتفاع گیرد و چون تمام ارتفاع گیرد به تدریج جزر کند و فرو نشستن گیرد تا ده دوازده و آن ده گز که ذکر می رود به بصره بر عمودی با دید آید که آن را قایم کرده باشند یا به دیواری و الا اگر زمین هامون بود و نه بلندی عظیم دور برود چنان است که دجله و فرات که نرم می روند چنان که بعضی مواضع محسوس نیست که به کدام طرف می روند چون دریا مد کند قرب چهل فرسنگ آب ایشان مد کند و چنان شوند که پندارند بازگشته است و به بالا بر می رود اما به مواضع دیگر از کنارهای دریا به نسبت بلندی و هامونی زمین باشد ، هر کجا هامون باشد بسیار آب بگیرد و هر جا بلند باشد کم تر گیرد ، و این مد و جزر گویند تعلق به قمر دارد که به هر وقت قمر بر سمت راس و رجل باشد و آن عاشر و رابع است آب در غایت مد باشد و چون قمر بر دو افق یعنی مشرق و مغرب باشد غایت جزر باشد ، دیگر آن که چون قمر در اجتماع و استقبال شمس باشد آب در زیادت باشد یعنی مد در این اوقات بیش تر باشد و ارتفاع بیش گیرد و چون در تربیعات باشد آب در نقصان باشد یعنی به وقت مد علوش چندان نباشد و ارتفاع نگیرد که به وقت اجتماع و استقبال بود و جزرش از آن فروتر نشیند که به وقت اجتماع و استقبال می نشست ، پس بدین دلایل گویند که تعلق این مد و جزر از قمر است و الله تعالی اعلم .

و شهر ابله که برکنار نهر است و نهر بدان موسوم است شهری آبادان دیدم با قصرها و بازارها و مساجد و رابطه که آن را حد و وصف نتوان کرد و اصل شهر بر جانب شمال نهر بود و از جانب جنوب نیز محلت ها و مساجد و رابطه و بازارها بود و بناهای عظیم بود چنان که از آن نزه تر در عالم نباشد و آن را شق عثمان می گفتند و شط بزرگ که آن فرات و دجله است و آن را شط العرب گویند بر مشرقی ابله است و نهر بر جنوبی

و نهر ابله و نهر معقل به بصره به رسیده اند و شرح آن در مقدمه گفته آمده است ، و بصره را بیست ناحیت است که در هر ناحیت مبالغی دیه ها و مزارع بود .

صفت اعمال بصره : حشان شربه بلس عقر میسان المقیم الحرب شط العرب سعد سام جعفریه المشان الصمد الجونه جزیره العظمی مروت الشریر جزیره العرش الحمیده جوبره المفردات . و گویند که آن جا که فم نهر ابله است وقتی چنان بودی که کشتی ها از آن جا نتوانستی گذشتن . غرقابی عظیم بود . زنی از مالداران بصره فرمود تا چهارصد کشتی بساختند و همه پر استخوان خرما کردند و سرکشتی ها محکم کردند و بدان جا غرق کردند تا آن چنان شد که کشتی ها می گذرند .

فی الجمله منتصف شوال سنه ثلث و اربعین و اربعمیه از بصره بیرون آمدیم و در زورق نشستیم از شهر ابله تا چهار فرسنگ که می آمدیم از هر دو طرف نهر باغ و بستان و کوشک و منظر بود که هیچ بریده نشد و شاخه ها از این نهر به هر جانب باز می شد که هر یک مقداری رودی بود . چون به شق عثمان رسیدیم فرود آمدیم برابر شهر ابله و آن جا مقام کردیم ، هفدهم در کشتی بزرگ که آن را بوصی می گفتند نشستیم و خلق بسیار از جوانب که آن کشتی را می دیدند دعا می کردند که یا بوصی سلک الله تعالی . و به عبادان رسیدیم و مردم از کشتی بیرون شدند و عبادان بر کنار دریا نهاده است چون جزیره ای که شط آن جا دو شاخ شده است چنان که از هیچ جانب به عبادان نتوان شد الا به آب گذر کنند . و جانب جنوبی عبادان خود دریای محیط است که چون مد باشد تا دیوار عبادان آب بگیرد و چون جزر شود کم تر از دو فرسنگ دور شود . و گروهی از عبادان حصیر خریدند و گروهی چیزی خوردنی خریدند . دیگر روز صبحگاهی کشتی در دریا راندند و بر جانب شمال روانه شدیم و تا ده فرسنگ بشدند هنوز آب دریا می خوردند و خوش بود و آن آب شط بود که چون زبانه ای در میان دریا به دید آمد . چندان که نزدیک تر شدیم بزرگ تر می نمود و چون به مقابل او رسیدیم چنان که بر دست چپ تا یک فرسنگ بماند باد مخالف شد و لنگر کشتی فرو گذاشتند و بادبان فروگرفتند . پرسیدم که آن چه چیز است گفتند خشاب ، صفت او : چهارچوب است عظیم از ساج چون هیئت منجیق نهاده اند مربع که قاعده آن فراخ باشد و سر آن تنگ و علو آن از روی آب چهل گز باشد و بر سر آن سفال ها و سنگ ها نهاده بعد از آن که آن را با چوب به هم بسته و بر مثال سقفی کرده و بر سر آن چهار طاقی ساخته که دیدبان بر آن جا شود ، و این خشاب بعضی می گویند که بازرگانی بزرگ ساخته است بعضی گفتند که پادشاهی ساخته است و غرض از آن دو چیز بوده است یکی آن که در آن حدود که آن است خاکی گردنده است و دریا تنگ چنان کمه اگر کشتی بزرگ به آن جا رسد بر زمین نشیند و شب آن جا چراغ سوزند در آبگینه چنان که باد در آن نتوان زد و مردم از دور بینند و احتیاط کنند که کس نتواند خلاص کردن ، دوم آن که جهت عالم بدانند و اگر دزدی باشد ببینند و احتیاط کنند و کشتی از آن جا بگردانند . و چون از خشاب بگذشتیم چنان که نابه دید ناپدید شد دیگری بر شکل آن به دید آمد اما بر سر این خانه گنبدی نبود همانا تمام نتوانسته اند کردن ف و از آن جا به شهر مهروبان رسیدیم . شهری بزرگ است بر لب دریا نهاده بر جانب شرقی و بازاری بزرگ دارد و جامعی نیکو اما آب ایشان از باران بود و غیر از آب باران چاه و کاریز نبود که آب شیرین دهد . ایشان را حوض ها و آبگیرها باشد که هرگز تنگی آب نبود ، و در آن جا سه کاروانسرای بزرگ ساخته اند هر یک از آن چون حصاری است محکم و عالی ، و در مسجد آدینه آن جا بر منبر نام یعقوب لیث دیدم نوشته .

پرسیدم از یکی که حال چگونه بوده است گفت که یعقوب لیث تا این شهر گرفته بود ولیکن دیگر هیچ امیر خراسان را آن قوت نبوده است . و در این تاریخ که من آن جا رسیدم این شهر به دست پسران اباکالنجار بود که ملک پارس بود . و خواربار یعنی ماکول این شهر از شهر ها و ولایت ها برند که آن جا بجز ماهی چیزی نباشد ، و این شهر باجگاهی است و کشتی بندان ، و چون از آن جا به جانب جنوب بر کنار دریا بروند ناحیت توه و کازرون باشد و من در این شهر مهروبان بماندم به سبب آن که گفتند راه ها نایمن است از آن که پسران اباکالنجار را با هم جنگ و خصومت بود و هر یک سری می کشیدند و ملک مشوش کشته بود ، گفتند به ارغان مردی بزرگ است و فاضل ، او را شیخ سدید محمد بن عبدالملک گویند . چون این سخن شنیدم از بس که از مقام در آن شهر به موضعی رساند که ایمن باشد . چون به رقعہ بفرستادم

روز سیم سی مرد پیاده بدیدم همه با سلاح به نزدیک من آمدند و گفتند ما را شیخ فرستاده است تا در خدمت تو به ارغان رویم و ما را به دلداری به ارغان بردند . ارغان شهری بزرگ است و در او بیست هزار مرد بود و بر جانب مشرقی آن رودی آب است که از کوه درآید و به جانب شمال آن رود چهار جوی عظیم بریده اند و آب میان شهر به در برده که خرج بسیار کرده اند و از شهر بگذرانیده و آخر شهر بر آن باغ ها و بستان ها ساخته و نخل و نارنج و ترنج و زیتون بسیار باشد و شهر چنان است که چندان که بر روی زمین خانه ساخته اند در زیر زمین همچندان دیگر باشد و در همه جا در زیر زمین ها و سرداب ها آب می گذرد و تابستان مردم شهر را به واسطه آن آب در زیر زمین ها آسایش باشد ، و در آن جا از اغلب مذاهب مردم بودند و معتزله را امامی بود که او را ابوسعید بصری می گفتند . مردی فصیح بود و اندر هندسه و حساب دعوی می کرد و مرا با او بحث افتاد و از یکدیگر سوال ها کردیم و جواب ها گفتیم و شنیدیم در کلام و حساب و غیره ، و اول محرم از آن جا برفتیم و به راه کوهستان روی به اصفهان نهادیم . در راه به کوهی رسیدیم ، دره تنگ بود . عام گفتندی این کوه را بهرام گور به شمشیر بریده است و آن را شمشیر برید می گفتند و آن جا آبی عظیم دیدیم که از دست راست ما از سوراخ بیرون می آمد و از جایی بلند فرو می دوید و عوام می گفتند این آب به تابستان مدام می آید و چون زمستان شود باز ایستد و یخ بندد ، و به لوردغان رسیدیم که از ارغان تا آن جا چهل فرسنگ بود و این لوردغان سر حدپارس است ، و از آن جا به خان لنجان رسیدیم و بر دروازه شهر نام سلطان طغرل بیک نوشته دیدم و از آن جا به شهر اصفهان هفت فرسنگ بود . مردم خان لنجان عظیم ایمن و آسوده بودند هریک به کار و کدخدایی خود مشغول .

از آن جا برفتیم هشتم صفر سنه اربع و اربعین و اربعمیه بود که به شهر اصفهان رسیدیم . از بصره تا اصفهان صد و هشتاد فرسنگ باشد . شهری است بر هامون نهاده ، آب و هوایی خوش دارد و هر جا که ده گز چاره فرو برند آبی سرد خوش بیرون آید و شهر دیواری حصین بلند دارد و دروازه ها و جنگ گاه ها ساخته و بر همه بارو کنگره ساخته و در شهر جوی های آب روان و بناهای نیکو و مرتفع و در میان شهر مسجد آدینه بزرگ نیکو و باروی شهر را گفتند سه فرسنگ و نیم است و اندرون شهر همه آبادان که هیچ از وی خراب ندیدم و بازارهای بسیار ، و بازاری دیدم از آن صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود و هر بازاری را دربندری و دروازه ای و همه محلت ها و کوچه ها را همچنین دربندها و دروازه های محکم و کاروانسراهای پاکیزه بود و کوچه ای بود که آن را کو طراز می گفتند و در آن کوچه پنجاه کاروانسرای نیکو و در هر یک بیاعان و حجره داران بسیار نشسته و این کاروان که ما با ایشان همراه بودیم یک هزار و سیصد خروار بار داشتند که در آن شهر رفتیم هیچ بازدید نیامد که چگونه فرو آمدند که هیچ جا تنگی موضع نبود و نه تعذر مقام و علوفه . و چون سلطان طغرل بیک ابوطالب محمدبن میکایل بن سلجوق رحمه الله علیه آن شهر گرفته بود مردی جوان آن جا گماشته بود نیشابوری ، دبیری نیک با خط نیکو ، مردی آهسته ، نیکو لقا و او راخواجه عمید می گفتند ، فضل دوست بود و خوش سخن و کریم . و سلطان فرموده بود که سه سال از مردم هیچ چیز نخواهند و او بر آن می رفت و پراکندگان همه روی به وطن نهاده بودند و این مرد از دبیران شوری بوده بود و پیش از رسیدن ما قحطی عظیم افتاده بود اما چون ما آن جا رسیدیم جو می درویدند و یک من و نیم نان گندم به طک درم عدل و سه من نان جوین هم و مردم آن جا می گفتند هرگز بدین شهر هشت من نان کم تر به یک درم عدل و سه من نان جوین هم و مردم آن جا می گفتند هرگز بدین شهر هشت من نان کم تر به یک درم کس ندیده است ، و من در همه زمین پارسی گویان شهری نیکوتر و جامع تر و آبادان تر از اصفهان ندیدم ، و گفتند اگر گندم و جو و دیگر حبوب بیست سال نهند تباه نشود و بعضی چیزها به زیان می آید اما روستا همچنان است که بود ، و به سبب آن که کاروان دیرتر به راه می افتاد بیست روز در اصفهان بماندم . بیست و هشتم صفر بیرون آمدیم ، به دیهی رسیدیم که آن را هیثماباد گویند و از آن جا به راه صحرا و کوه مسکیان به قصبه نایین آمدیم و از سپاهان تا آن جا سی فرسنگ بود ، و از نایین چهل و سه فرسنگ برفتیم به دیه کرمه از ناحیه بیابان که این ناحیه ده دوازده پاره دیه باشد و آن موضعی گرم است و درخت های خرما بود و این ناحیه کوفجان داشته بودند در قدیم و در این تاریخ که ما رسیدیم امیر گیلکی این ناحیه از ایشان سته بود و نایبی از

آن خود به دیهی که حصارکی دارد و آن را پیاده گویند بنشانده و آن ولایت را ضبط می کند و راه ها ایمن می دارد و اگر کوفجان به راه زدن دوند سرهنگان امیر گیلکی به راه ایشان می فرستد و ایشان را بگیرند و مال بستانند و بکشند و از محافظت آن بزرگ این راه این بود و خلق آسوده ، خدای تبارک و تالی همه پادشاهان عادل را حافظ و ناصر و معین باد و بروان های گذشتگان رحمت کناد . و در این راه بیابان به هر دو فرسنگ گنبدک ها به سبب آن است تا مردم راه گم نکنند و نیز به گرما و سرما لحظه ای در آن جا آسایشی کنند . و در راه رطگ روان دیدیم عظیم که هر که از نشان بگردد از میان آن ریگ بیرون نتواند آمدن و هلاک شود . و از آن بگذشتیم زمینی شور به دید آمد برجوشیده که شش فرسنگ چنین بود که اگر از راه کسی یک سو شدی فرو رفتی . و از آن جا به راه رباط زییده که آن را رباط مرا می گویند برفتیم و آن رباط را پنج چاه آب است که اگر رباط و آب نبودی کس از آن بیابان گذر نکردی و از آن جا به چهارده طبس آمدیم به دیهی که آن را رستباد می گفتند . و نهم ربیع الاول به طبس رسیدیم و از سپاهان تا طبس صد و ده فرسنگ می گفتند .

طبس شهری انبوه است اگرچه به روستا نماید و آب اندک باشد و زراعت کم تر کنند ، خرماستان ها باشد و بساتین و چون از آن جا سوی شمال روند نیشابور به چهل فرسنگ باشد و چون سوی جنوب به خبیص روند به راه بیابان چهل فرسنگ باشد و سوی مشرق کوهی محکم است و در آن وقت امیر آن شهر گیلکی بن محمد بود و به شمشیر گرفته بود و عظیم ایمن و آسوده بودند مردم آن جا چنان که به شب در سراهای نبستندی و ستور در کوی ها باشد با آن که شهر را دیوار نباشد و هیچ زن را زهره نباشد که با مرد بیگانه سخن گوید و اگر گفتی هر دو را بکشتندی و همچنین دزد و خونی نبود از پاس و عدل او . و از آنچه من در عرب و عجم دیدم از عدل و امن به چهار موضع دیدم یکی به ناحیت دشت در ایام لشکر خان ، دوم به دیلمستان در زمان امیر امیران جستان بن ابراهیم ، سیوم در ایام المستنصر بالله امیر المومنین ، چهارم به طبس در ایام امیر ابوالحسن گیلکی بن محمد و چندان که بگشتم به ایمنی این چهار موضع ندیدم و نشنیدم ، و ما را هفده روز به طبس نگاه داشت و ضیافت ها کرد و به وقت رفتن صلت فرمود و عذر ها خواست . ایزد سبحانه و تعالی از او خشنود باد ، رکابداری از آن خود با من فرستاد تا زوزن که هفتاد و دو فرسنگ باشد . چون از طبس دوازده بیامدیم قصبه ای بود که آن را رقه می گویند . آب های روان داشت و زرع و باغ و درخت و بارو و مسجد آدینه و دیه ها و مزارع تمام دارد .

نهم ربیع الاول از رقه برفتیم و دوازدهم ماه به شهر تون رسیدیم . میان رقه و تون بیست فرسنگ است ، شهر تون شهر بزرگ بوده است اما در آن وقت که من دیدم اغلب خراب بود و بر صحرایی نهاده است و آب روان و کاریز دارد و بر جانب شرقی باغ های بسیار بود و حصاری محکم داشت . گفتند در این شهر چهارصد کارگاه بوده است که زیلو بافتندی و در شهر درخت پسته بسیار بود در سرای ها و مردم بلخ و تخارستان پندارند که پسته جز بر کوه نروید و نباشد . و چون از تون برفتیم آن مرد گیلکی مرا حکایت کرد که وقتی ما از تون به کنابد می رفتی» دزدان بیرون آمدند و بر ما غلبه کردند . چند نفر از بیم خود را در چاه کاریز افکندند بعد از آن یکی را از آن جماعت پدری مشفق بود بیامد و یکی را به مزد گرفت و در آن چاه گذاشت تا پسر او را بیرون آورد . چندان ریسمان و رسن که آن جماعت داشتند حاضر کردند و مردم بسیار بیامدند . هفتصد گز رسن فرو رفت تا آن مرد به بن چاه رسید ، رسن در آن پسر بست و او را مرده برکشیدند و آن مرد چون بیرون آمد گفت که آبی عظیم در این کاریز روان است و آن کاریز چهار فرسنگ می رود و آن گفتند کیخسرو فرموده است کردن . و بیست و سیوم شهر ربیع الاخر به شهر قاین رسیدیم . از تون تا آن جا هجده فرسنگ می دارند اما کاروان به چهار روز تواند شدن که فرسنگ های گران است . قاین شهری بزرگ و حصین است و گرد شهرستان خندقی دارد و مسجد آدینه به شهرستان اندر است و آن جا که مقصوره است طاقی عظیم بزرگ است چنان که در خراسان از آن بزرگ تر ندیدم و آن طاق نه درخور آن مسجد است و عمارت همه شهر به گنبد است . و از قاین چون به جانب مشرق شمال روند و به هجده فرسنگی زوزن است و جنوبی تا هرات سی فرسنگ . به قاین مردی دیدم که او را ابومنصور محمد بن دوست می گفتند از هر علمی با خبر بود . از طب و نجوم و منطق چیزی از من پرسید که چه گویی

بیرون این افلاک و انجم چیست . گفتم نام چیز بر آن افتد که داخل این افلاک است و بر دیگر نه . گفت چه گویی بیرون از این گنبدها معنی است یا نه . گفتم چاره نیست که عالم محدود است و حد او فلک الافلاک و حد آن را گویند که از جز او جدا باشد و چون حال دانسته شد واجب کند که بیرون افلاک نه چون اندرون باشد . گفت پس آن معنی را که عقل اثبات می کند نهایت است از آن جانب اگر نه اگر نهایتش هست تا کجاست و اگر نهایتش نیست نامتناهی چگونه فنا پذیرد و از این شیوه سخنی چند می رفت و گفت که بسیار تحیر در این خورده ام . گفتم که نخورده است . فی الجمله به سبب تشویشی که در زوزن بود از جهت عبید نیشابوری و تمرد رییس زوزن یک ماه به قاین بماندم و رکابدار امیر گیلکی را از آن جا باز گردانیدم . و از قاین به عزم سرخس بیرون آمدم . دوم جمادی الاخر به شهر سرخس رسیدیم و از بصره تا سرخس سیصد و نود فرسنگ حساب کردیم . از سرخس به راه رباط جعفری و رباط عمروی و رباط نعمتی که آن هر سه رباط نزدیک هم بر راه است بیامدیم . دوازدهم جمادی الاخر به شهر مروالروید رسیدیم و بعد از دو روز بیرون شدیم به راه آب گرم . نوزدهم ماه به باریاب رسیدیم . سی و شش فرسنگ بود و امیر خراسان جعفری بیک ابوسلیمان داود بن میکایل بن سلجوق بود و وی به شبورغان بود و سوی مرو خواست رفتن که دارالملک وی بود و ما به سبب ناایمنی راه سوی سنگلان رفتیم . از آن جا به راه سه دره سوی بلخ آمدم و چون به رباط سه دره رسیدیم شنیدیم که برادرم خواجه ابوالفتح عبدالجلیل در طایفه وزیر امیر خراسان است که او را ابونصر می گفتند و هفت سال بود که من از خراسان رفته بودم چون به دستگرد رسیدیم نقل و بنه دیدم که سوی شبورقان می رفت . برادرم که با من بود پرسید که این از کیست . گفتند از آن وزیر . گفت از کجا می آید ، گفتیم از حج . گفت خواجه من ابوالفتح عبدالجلیل را دو برادر بودند از چندین سال به حج رفته و او پیوسته در اشتیاق ایشان است و از هرکه خبر ایشان می پرسد نشان نمی دهند . برادرم گفت ما نامه ناصر آورده ایم چون خواجه تو برسد بدو بدهیم . چون لحظه ای برآمدکاروان به راه ایستاد و ما هم به راه ایستادیم و آن کهتر گفت اکنون خواجه من برسد و اگر شما را نیابد دلتنگ شود اگر نامه مرا دهید تا بدو دهم دلخوش شود . برادرم گفت تو نامه ناصر می خواهی یا خود ناصر را می خواهی . اینک ناصر . آن کهتر از شادی چنان شد که ندانست چه کند و ماسوی شهر بلخ رفتیم به راه میان روستا و برادرم خواجه ابوالفتح به راه دشت به دستگرد آمد و در خدمت وزیر به سوی امیر خراسان می رفت . چون احوال ما بشنید از دستگرد بازگشت و بر سر پل جموکیان بنشست تا آن که ما برسیدیم و آن روز شنبه بیست و ششم ماه جمادی الاخر سنه اربع و اربعین و اربعمیه بود و بعد از آن که هیچ امید نداشتیم و به دفعات در وقایع مهلکه افتاده بودیم و از جان ناامید گشته به همدیگر رسیدیم و به دیدار یکدیگر شاد شدیم و خدای سبحانه و تعالی را بدان شکرها گذاردیم و بدین تاریخ به شهر بلخ رسیدیم و حسب حال این سه بیت گفتم :

رنج و عنای جهان اگرچه درازست

با بد و با نیک بی گمان به سرآید

چون مسافر زبهر ماست شب و روز

هرچه یکی رفت بر اثر دگر آید

ما سفر برگزشتی گذرانیم

تا سفرناگزشتنی به درآید

و مسافت راه که از بلخ به مصر شدیم و از آن جا به مکه و به راه بصره به پارس رسیدیم و به بلخ آمدم غیر آن که به اطراف به زیارت ها و غیره رفته بودیم دوهزار و دویست و بیست فرسنگ بود ، و این سرگذشت آنچه دیده بودم به راستی شرح دادم و بعضی که به روایت ها شنیدم اگر در آن جا خلافی باشد خوانندگان از این ضعیف ندانند و مواخذت و نکوهش نکنند و اگر ایزد سبحانه و تعالی توفیق دهد چون سفر طرف مشرق کرده شود آنچه مشاهده افتد به این ضم کرده شود ، ان شاء الله تعالی وحده العزیز و الحمد لله رب العالمین و الصلوة علی محمد و آله و اصحابه اجمعین .

تمام .